

INNOVATION AND GLOBAL ISSUES IN SOCIAL SCIENCES

KAZAKHSTAN SPECIAL EDITION

Patara Antique City Parliament Building,
ANTALYA, APRIL 27-29, 2017

EDITORS

Karlygash ASHIRKHANOVA
Ragıp PEHLİVANLI

ISBN 605825322-5

9 786058 253223 >

www.inglobe.org

INNOVATION AND GLOBAL ISSUES IN SOCIAL SCIENCES PLATFORM

April 27-29, 2017

Patara Antique City Parliament Building

Kaş / Antalya / TURKEY

CONGRESS BOOK

EDITORS

Karlygash ASHIRKHANOVA

Ragıp PEHLİVANLI

www.inglobe.org

congress@inglobe.org

(+90) 312 911 0799

inglobetr

inglobetr

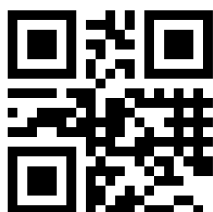

inglobetr

All rights of this book belongs to editors. Can be used by giving reference. Scientific and ethical responsibilities of the writings belong to authors and copyright belongs to InGlobe editors. The authors are responsible for the correctness of the content and resources of the writings.

Copyright © 2017

Innovation and Global Issues in Social Sciences. All rights reserved.

ISBN 605825321-7

9 786058 253216 >

CONGRESS ID

Name of Congress

Innovation and Global Issues in Social Sciences

Type of Participation

Davetli ve Çağrılı / Keynote and Invited

Date and Place

27-28-29 Nisan 2017

Kaş / Antalya / TÜRKİYE

President

Prof. Dr. Nurettin BİLİCİ

Head of Board

Ragıp PEHLİVANLI

General Coordinator

Betül HAYRULLAHOĞLU

General Secretary

Selçuk DEMİRKİLİNÇ

Organizator

InGlobe Platform

Platform

Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism

Kaş Municipality

Akdeniz University

North Kazakhstan State University

Association of Patara Culture and Tourism

Regularity Board

Prof. Dr. Nurettin BİLİCİ

Doç. Dr. Aidos MUKHATAYEV

Doç. Dr. Ajla ŠKRBIĆ

Doç. Dr. Elbeyi PELİT

Doç. Dr. Ercan ÖZEN

Doç. Dr. Fatih BAŞBUĞ

Doç. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Uzm. Araz ASLANLI

Executive Board

Ragıp PEHLİVANLI

Betül HAYRULLAHOĞLU

Selçuk DEMİRKİLİNÇ

Ecem ÖZKAN

Karlygash ASHIRKHANOVA

Milina LATİKANT

Mariana MANKO

Melike PEHLİVANLI

Mission Team

Ali İhsan ÖZTÜRKÇİ - Alisiya LUTSENKO - Ayşen KEKLİK

Büşra YILMAZ - Fargana MUSTAFAYEVA - Farnaz FATHI AMAGHANI

Halil İbrahim MANTAR - Nihan KELEŞ

FOREWORD

Üç günlük “*Innovation and Global Issues in Social Sciences 2017*” başlıklı kongremizi Antalya’nın Kaş kazasına bağlı **Patara (Şimdi Gelemiş)**’de gerçekleştirdik.

Patara, Likya Devleti’nin başkentliğini yapmış antik şehirlerden biri.

Kongremizi yurt dışı ortak üniversiteler ve katılımcılarla birlikte gerçekleştirdik. Kazakistan ve Kırgızistan’dan iki üniversite Kongrenin katılımcıları ve ortakları arasında yer aldı. Kuzey Kazakistan Devlet Üniversitesi rektörü Prof. Dr. Serik Omirbayev ve Kırgızistan Kaşgarlı Mahmud Üniversitesi rektörü Prof. Dr. Almaz Ibraev bizzat kongreye katılarak misafirimiz oldular. Ayrıca ortak üniversiteler bünyesinde de paralel oturumlar düzenlendi.

Kongrenin açılışı, Antik Kent’teki 2.000 yıl önce Likya Devleti’nin Parlamentosu olarak kullanılan **Patara Meclis Binasında** yapıldı. Tebliğ sunumları da orada gerçekleştirildi. Kongrenin burada yapılması için Kültür ve Turizm Bakanlığından özel izinler alındı.

30 yıldır Patara Antik Şehri’nin kazılarını yapan, Meclis binasının restorasyonunu gerçekleştiren arkeolog Prof. Dr. Fahri Işık Kongrenin açılış konuşmasında “*Likya’nın sorunlarının tartışıldığı, kanunlarının yapıldığı bu bina şimdi bir bilim alanı, bilim meydanı haline dönüşüyor. Bu bana heyecan ve mutluluk veriyor*” demiştir.

Benim açılış konuşmasında söylediklerim arasında şunlar da vardı:

“*Heyecan verici bir ortamdayız. Kongremizi klasik 5 yıldızlı otellerin dışına çıkardık... Alışılmışın dışında bir kongre alanındayız. 2.000 yıl önce, bizim gibi Doğu’dan gelen toplulukların kurduğu Likya Devleti’nin başkentine, büyük limanına geldik.*

Mitoloji; tüm sanatların, müziğin, güneşin, şiiirin ve ateşin tanrısı Apollon’un burada doğduğunu söylüyor. Noel Baba (Aziz St. Nikolas) burada doğdu.”

Kongremizde 300 civarında tebliğ sunuldu.¹ Tebliğlerin sunumu 3 ayrı salona paylaştırılarak yapıldı: Demokrasi Salonu, Tarih Salonu, Kültür Salonu. Üç gün boyunca bu salonlarda “*sosyal bilimlerde küresel sorunlar ve çözüm yolları*”na ilişkin farklı konular konuşuldu, tartışıldı.

Katılımcılar birbirleriyle fikir alışverişinde bulundular. Yeni dostluklar kurdular.

Kırgızistan’dan gelen Rektör Ibraev’le yaptığımız sohbette onun bana anlattıkları hâlâ aklımda. Köklerimizle ilgili konuşurken dedesinin söylediklerini aktarmıştı bana sayın Rektör. Şunları söylemiş dedesi: “*Oğlum, o Türkiyedekiler bizim öz kardeşlerimiz. 500-600’lü yıllarda burada yaşadığımız kıtlık-yokluk yüzünden göç zorunlu hale gelmiş. Aramızda cesur, gözü pek, macera sever olanlar atlamışlar atlarına gitmişler o tarafa. Bizim dedelerimiz ise güçlülere rağmen burada kalmayı tercih etmişler. Yeri geldiğinde atlarını kesip yemek zorunda kalmışlar ama ayrılamamışlar ana vatanlarından...”*

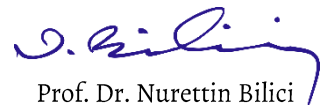
Dostluklar kurmanın, öğrenmenin yanı sıra katılımcılar Patara’da enerji depoladılar. Ve güzelim Likya Ülkesini tanıma fırsatı buldular: Letoon-Xanthos antik şehir kalıntıları, Saklıkent Kanyonu, Fethiye Ölü Deniz, Kalkan, Kaş (karşısında Meis Adası), Kekova, Demre (Noel Baba şehri), Myra Antik Kenti ve güzel koylar... hepsi çok yakınımızda idi.

Kongrenin gerçekleştirilmesinde en büyük emek Yürütme Kurulu Başkanımız Ragıp Pehlivanlı’ya aittir. O ve ekibi burada olmamız için büyük çaba gösterdiler. Sayın Pehlivanlı ile birlikte çalışan Betül Hayrulloğlu’nun, Karlıgash Ashırkhanova’nın, Selçuk Demirkılınc’ın katkıları da çok önemlidir. Onlara ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Meclis binasında bu aktiviteyi gerçekleştirmemize izin veren Kültür ve Turizm Bakanımız Sayın Nabi Avcı’ya ve Bakanlık çalışanlarına teşekkür ediyorum.

Ayrıca bize ev sahipliği yapan ve belediye imkânlarını Kongrenin gerçekleşmesi için seferber eden Kaş Belediye Başkanı Sayın Halil Kocaer’e, Kongremize katılan Demre Kaymakamı (ve Kaş Kaymakam vekili) Sayın Murat Uz’a, Gelemiş köyü muhtarı Sayın Arif Otlu’ya ve bizleri güler yüzle karşılayıp, güler yüzle ağırlayan ve yine güler yüzle uğurlayan Gelemiş (Patara)nın güzel insanlarına teşekkür ediyorum.

Bilim dünyasına ve ülkemizin sorunlarının çözümüne katkı sağlamasını arzu ettiğimiz Kongre etkinliklerimizin yeni bir sayfasında buluşmak dileğiyle, katılımcılarımız dâhil tüm katkı sunanlara tekrar saygı, sevgi ve selamlarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Nurettin Bilici
Kongre Başkanı

¹Kongremize Türkiye’den yapılan 360 civarındaki tebliğ başvurusundan 300’e yakını sunuma değer bulunmuştur. Sunulan tebliğlerin farklı dergilerde yayım prosedürü devam etmektedir.

SCIENTIFIC ADVISORY BOARD

PROF. DR.	ZEYNEP	ARIKAN	DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
PROF. DR.	MEHMET	BAŞBUĞ	MANAS UNIVERSITY
PROF. DR.	TSENDĪN	BATTULGA	NATIONAL UNIVERSITY OF MONGOLIA
PROF. DR.	NURETTİN	BİLİCİ	ÇANKAYA UNIVERSITY
PROF. DR.	VEYSEL	BOZKURT	İSTANBUL UNIVERSITY
PROF. DR.	ALICJA	BRODZKA	WROCLAW UNIVERSITY OF ECONOMICS
PROF. DR.	EKREM	CAUSEVİC	UNIVERSITY OF ZAGREB
PROF. DR.	ELİF SİBEL	ÇAKAR	KIRKLARELİ UNIVERSITY
PROF. DR.	MAHMUT	ÇELİK	MACEDONIA GOCE DELÇEV UNIVERSITY OF ŠTIP
PROF. DR.	ORHAN	DENİZ	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
PROF. DR.	ALİ	DUYMAZ	BALIKESİR UNIVERSITY
PROF. DR.	NEVİN GÜNGÖR	ERGAN	HACETTEPE UNIVERSITY
PROF. DR.	HARUN	GÜNGÖR	ERCİYES UNIVERSITY
PROF. DR.	MÜBARİZ	HASANOV	OKAN UNIVERSITY
PROF. DR.	FADIL	HOCA	MACEDONIA INTERNATIONAL VISION UNIVERSITY
PROF. DR.	URKIMBAEVA DUYSENGUL	ISAEVNA	ABYLAYKHAN UNIVERSITY
PROF. DR.	NAZIM	İBRAHİM	SAINTS CYRIL AND METHODIUS UNIVERSITY OF SKOPJE
PROF. DR.	AMİNA	JESENKOVIĆ	INTERNATIONAL UNIVERSITY OF SARAJEVO
PROF. DR.	ŞENOL	KANTARCI	AKDENİZ UNIVERSITY
PROF. DR.	MXIA	KHAKHUTAİSHNİLİ	BATUMİ SHOTA RUSTAVELI STATE UNIVERSITY
PROF. DR.	SUAT	KOLUKIRIK	AKDENİZ UNIVERSITY
PROF. DR.	DURSUN	KÖSE	MEHMET AKİF ERSOY UNIVERSITY
PROF. DR.	ALEV	KURU	GAZİ UNIVERSITY
PROF. DR.	REMZİ	KILIÇ	ERCİYES UNIVERSITY
PROF. DR.	MARIYA	LEONTIK	MACEDONIA GOCE DELÇEV UNIVERSITY OF ŠTIP
PROF. DR.	KEREM HATEMOĞLU	MEMMEDLİ	BAKÜ STATE UNIVERSITY
PROF. DR.	İRFAN	MORİNA	KOSOVO UNIVERSITY
PROF. DR.	ADİLE	NAZEROVA	AZERBAIJAN EDUCATION INSTITUTE
PROF. DR.	LEONID	NAKOV	SKOPJE UNIVERSITY
PROF. DR.	SERİK	OMİRBAYEV	NORTH KAZAKHSTAN STATE UNIVERSITY
PROF. DR.	KEMAL	ÖKTEM	HACETTEPE UNIVERSITY
PROF. DR.	SULEYMENOVA JARKINBIKE	NUAYKIZI	KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING UNIVERSITY
PROF. DR.	ZEKİ	PARLAK	MARMARA UNIVERSITY
PROF. DR.	HAMİT	PEHLİVANLI	KIRIKKALE UNIVERSITY
PROF. DR.	ŞERAFETTİN	SEVİM	DUMLUPINAR UNIVERSITY
PROF. DR.	İNGA	SHAMİLİSHVİLİ	BATUMİ SHOTA RUSTAVELI STATE UNIVERSITY
PROF. DR.	MUSTAFA	TALAS	ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
PROF. DR.	LİLE	TANDİLAVA	BATUMİ SHOTA RUSTAVELI STATE UNIVERSITY
PROF. DR.	NANA	TSETSKHLADZE	BATUMİ SHOTA RUSTAVELI STATE UNIVERSITY
PROF. DR.	MUSTAFA	TAŞLIYAN	KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY
PROF. DR.	M. DEMET	ULUSOY	HACETTEPE UNIVERSITY
PROF. DR.	AHMET	UZUN	AKDENİZ UNIVERSITY
PROF. DR.	MUSTAFA	ÜNAL	ERCİYES UNIVERSITY
PROF. DR.	H. GÜÇLÜ	YAVUZCAN	GAZİ UNIVERSITY

PROF. DR.	MEHMET ZEYDİN	YILDIZ	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
PROF. DR.	BÜLENT	YILMAZ	BİLECİK ŞEYH EDABALİ UNIVERSITY
PROF. DR.	MELİHA	YILMAZ	GAZİ UNIVERSITY
ASS.PROF.	ÇAĞATAY	AKENGİN	GAZİ UNIVERSITY
ASS.PROF.	BİROL	AKGÜL	ERCİYES UNIVERSITY
ASS.PROF.	MEHMET	AKSARAYLI	DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
ASS.PROF.	MUSTAFA	AKSOY	MARMARA UNIVERSITY
ASS.PROF.	MÜSLÜME	AKYÜZ	CUMHURİYET UNIVERSITY
ASS.PROF.	SELAHATTİN	AVŞAROĞLU	NECMETTİN ERBAKAN UNIVERSITY
ASS.PROF.	ALİ	AYATA	BİLECİK ŞEYH EDABALİ UNIVERSITY
ASS.PROF.	SİBEL MEHTER	AYKIN	AKDENİZ UNIVERSITY
ASS.PROF.	MİRA	BALTYMOVA	AKTOBE STATE UNIVERSITY
ASS.PROF.	MEHMET HANEFİ	BAYRAM	AKDENİZ UNIVERSITY
ASS.PROF.	FATİH	BAŞBUĞ	AKDENİZ UNIVERSITY
ASS.PROF.	AHMET	BAYTOK	AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
ASS.PROF.	TAMER	BUDAK	İNÖNÜ UNIVERSITY
ASS.PROF.	TUBA	BÜYÜKBEŞE	HASAN KALYONCU UNIVERSITY
ASS.PROF.	EREN	ÇAŞKURLU	GAZİ UNIVERSITY
ASS.PROF.	HACER MUTLU	DANACI	AKDENİZ UNIVERSITY
ASS.PROF.	ORHAN	ELMACI	DUMLUPINAR UNIVERSITY
ASS.PROF.	OKTAY	EMİR	ANADOLU UNIVERSITY
ASS.PROF.	MURAT	ERCAN	BİLECİK ŞEYH EDABALİ UNIVERSITY
ASS.PROF.	TAMER	EREN	KIRIKKALE UNIVERSITY
ASS.PROF.	BİROL	ERKAN	UŞAK UNIVERSITY
ASS.PROF.	KEMAL	EROL	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
ASS.PROF.	CEREN	GİDERLER	DUMLUPINAR UNIVERSITY
ASS.PROF.	EVREN	GÜÇER	GAZİ UNIVERSITY
ASS. PROF.	MUSTAFA	GÜLEÇ	ANKARA UNIVERSITY
ASS.PROF.	SERKAN	GÜNEŞ	GAZİ UNIVERSITY
ASS.PROF.	BERRİN	GÜZEL	ADNAN MENDERES UNIVERSITY
ASS.PROF.	KASIM	KARAMAN	ERCİYES UNIVERSITY
ASS.PROF.	MELTEM	KATIRANCI	GAZİ UNIVERSITY
ASS.PROF.	SELAHATTİN	KAYNAK	ONDOKUZ MAYIS UNIVERSITY
ASS.PROF.	İBRAHİM	KILIÇ	AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
ASS.PROF.	EMİNE	NAS	SELÇUK UNIVERSITY
ASS.PROF.	KİŞİBAEV KACIMUHAN	ORAZOVIŞ	KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING UNIVERSITY
ASS.PROF.	ASIM	MEMMEDOV	GENCE STATE UNIVERSITY
ASS.PROF.	AİDOS	MUKHATAYEV	KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING UNIVERSITY
ASS.PROF.	ELBEYİ	PELİT	AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
ASS.PROF.	BENEDEK	PEN	MACARİSTAN BUDAPESTE EÖTVÖS LORAND UNIVERSITY
ASS.PROF.	FATİH	SARAÇOĞLU	GAZİ UNIVERSITY
ASS.PROF.	AJLA	SKRBIC	UNİVERSITY OF TRAVNIK
ASS.PROF.	EDİNA	SOLAK	ZENİCA UNIVERSITY
ASS.PROF.	HASAN HÜSEYİN	SOYBALI	AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
ASS.PROF.	VECHİ	SÖNMEZ	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
ASS.PROF.	FİKRET	SÖZBİLİR	ARTVİN ÇORUH UNIVERSITY

ASS.PROF.	İBRAHİM	SUBAŞI	MARMARA UNIVERSITY
ASS.PROF.	JANAR	SUINZHANOVA	AHMET YESEVİ ÜNİVERSİTESİ
ASS.PROF.	KONIRBAEVA SARAŞ	ŞAHİKIZI	KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING UNIVERSITY
ASS.PROF.	ÜMRAN	TÜRKYILMAZ	GAZİ UNIVERSITY
ASS.PROF.	CEYLAN GAZİ	UÇKUN	KOCAELİ UNIVERSITY
ASS.PROF.	SEYİT BATTAL	UĞURLU	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
ASS.PROF.	ELVAN	YALÇINKAYA	ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
ASS.PROF.	MUSTAFA	YILDIRAN	AKDENİZ UNIVERSITY
ASS.PROF.	DİLEK	AKBULUT	GAZİ UNIVERSITY
ASST. PROF.	ADİL	AKINCI	KIRKLARELİ UNIVERSITY
ASST. PROF.	YALÇIN	ARSLANTÜRK	GAZİ UNIVERSITY
ASST. PROF.	ALİ	AVAN	AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
ASST. PROF.	BARIŞ	AYTEKİN	KIRKLARELİ UNIVERSITY
ASST. PROF.	ORKİDE	BAKALIM	UŞAK UNIVERSITY
ASST. PROF.	EMRE VADİ	BALCI	UŞAK UNIVERSITY
ASST. PROF.	HAKAN	BOZ	UŞAK UNIVERSITY
ASST. PROF.	DOĞAN	BOZDOĞAN	GAZİOSMANPAŞA UNIVERSITY
ASST. PROF.	SELÇUK	BUYRUKOĞLU	ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
ASST. PROF.	YASİN	ÇAKIREL	KIRKLARELİ UNIVERSITY
ASST. PROF.	OĞUZ	ÇETİN	ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
ASST. PROF.	FETHİ	DEMİR	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
ASST. PROF.	MEHRİBAN	EMEK	ADIYAMAN UNIVERSITY
ASST. PROF.	METİN	EREN	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
ASST. PROF.	NEZİRE DERYA	ERGUN ÖZLER	DUMLUPINAR UNIVERSITY
ASST. PROF.	İFFET	KESİMLİ	KIRKLARELİ UNIVERSITY
ASST. PROF.	NABİ	AZEROĞLU	ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
ASST. PROF.	EBRU BİLGİN	KOCATÜRK	KIRKLARELİ UNIVERSITY
ASST. PROF.	MUSTAFA	METE	GAZİANTEP UNIVERSITY
ASST. PROF.	ÖZGE TUÇE	GÖKALP	KIRKLARELİ UNIVERSITY
ASST. PROF.	GÖKHAN	OFLUOĞLU	BÜLENT ECEVİT UNIVERSITY
ASST. PROF.	MUSTAFA	ÖZALP	BOZOK UNIVERSITY
ASST. PROF.	ERCAN	ÖZEN	UŞAK UNIVERSITY
ASST. PROF.	BAYRAM	POLAT	ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
ASST. PROF.	SERKAN	SABANCI	SİİRT UNIVERSITY
ASST. PROF.	EMİNE	ŞAHİN	GAZİANTEP UNIVERSITY
ASST. PROF.	MEHMET RECEP	TAŞ	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
ASST. PROF.	MUSTAFA	TAYTAK	UŞAK UNIVERSITY
ASST. PROF.	SALİH	TİRYAKİ	UŞAK UNIVERSITY
ASST. PROF.	MALİK	YILMAZ	ATATÜRK UNIVERSITY
ASST. PROF.	ÖZCAN	ZORLU	AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
DR.	HANİFE	AKGÜL	ERCİYES UNIVERSITY
DR.	MÜKERREM	ATALAY ORAL	AKDENİZ UNIVERSITY
DR.	ERHAN	AYDIN	UŞAK UNIVERSITY
DR.	ABDULAZİZ	ELWALDA	MISURATA UNIVERSITY
DR.	ABDULLAH	TEKBAŞ	CONSTITUTIONAL COURT

CONTENTS

Congress ID.....	I
Foreword.....	III
Scientific Advisory Board.....	IV
Contents	VII

Көне жазба әдебиеті мен ауыз әдебиеті арасындағы мәселелер.....	1
<i>Оралбаева Набат.....</i>	<i>1</i>
Қазақ қоғамында «адам» шеңберіндегі тіркестер	10
<i>Дана Балтабаева</i>	<i>10</i>
Қазақ Тіліндегі Атаулық Тіркестердің Сөзжасамы	18
<i>Сүйінжанова Жанар Киікбайқызы</i>	<i>18</i>
Сұлтан Веледтің өмір сүрген дәуірі мен Анадолыдағы тарихи, саяси, әлеуметтік және мәдени ахуал	24
<i>Gulnaz FAYZULLA.....</i>	<i>24</i>
Kimyanın Tədrisində Şagirdlərdə Yaradıcı Fəaliyyətin İnkişaf Xüsusiyyətləri.....	35
<i>Hümbətova Almara</i>	<i>35</i>
Студенттердің Креативті Дағдыларын Дамытудағы Жобалау Технологиясының Рөлі	40
<i>Бейсембаева Кенже Доғарқызы, Каримова Разия Елеупанқызы</i>	<i>40</i>
Региональные и Отраслевые Особенности Формирования и Развития Рынка Труда	47
<i>Г.И.Мусаева.....</i>	<i>47</i>
Сөзәңкмә Мүәссисәсіндә Yeni yetmәlәrdә Deviant Davranışın Psixokorreksiyası.....	55
<i>İradә HÜSEYNOVA.....</i>	<i>55</i>
Влияние Евразийской Интеграции на Финансовую Устойчивость Коммерческих Банков	63
<i>Смольянинова С.Ф.....</i>	<i>63</i>
Innovative Development of The Kazakh School Biophysics	68
<i>Shvetsova E.V., Kulbaeva M.S., Inyushin V.M., Tuleukhanov S.T., Ablaykhanova N.T., Atanbaeva G.K, Sadykova Damezhan.....</i>	<i>68</i>

Автоматизированная Диагностика И Мониторинг Результатов Обучения Как Элемент Системы Индикативного Управления Вуза.....	70
<i>Елена Владимировна ШЕВЧУК, Андрей Владимирович ШПАК,</i>	<i>70</i>
<i>Кайнижамал Есимсеитовна ИКЛАСОВА.....</i>	<i>70</i>
Білім Алушылардың Коммуникативтік Құзыреттіліктерін Дамыту Мәселелері	76
<i>Р.С.Исмагулова, Ә.Е. Жұмбаева</i>	<i>76</i>
Сецифика Обучения Физики В Технических Высших Учебных Заведениях	83
<i>профессор Бабаев Доолотбай, Хаитов Шавкат Кимсанбаевич.....</i>	<i>83</i>

Көне жазба әдебиеті мен ауыз әдебиеті арасындағы мәселелер

Оралбаева Набат

The old record of the connection between literature and Kazakh folklore of Kazakh literary science in all historical and theoretical aspects that have not been thoroughly researched is one of the most difficult problems. Well, it is a question of the power of scientific research and the people's artistic aesthetic, philosophical, literary meaning of each opportunity to determine the causes of the birth of pearls. Today, the communal, social and cultural life of the great changes taking place in the ancient chronicles of the relationship between literature and Kazakh oral literature, which must be determined on a scientific basis. The record of ancient literature, folklore, oral literature, the oldest record in the history of literature, to consider the relationship between literature is influenced by one of the most serious problems. It is necessary to understand the atmosphere of recognition of the nature of this phenomenon determine in this article.

Көне жазба әдебиет пен қазақ ауыз әдебиеті арасындағы өзара байланыс-қазақ әдебиеттану ғылымында тарихи және теориялық жағынан барлық қыры толық күйінде, жан-жақты зерттеле қоймаған аса күрделі проблемалардың бірі болып табылады. Ал, бұл мәселені ғылыми тұрғыдан зерттеу-ұлттық сөз өнерінің эстетикалық қуатын, философиялық мән-мағынасын әрбір әдеби жәдігерліктердің өмірге келу себептерін айқындап алуға мүмкіндік береді. Бүгінгі қоғамдық, әлеуметтік, рухани өмірімізде орын алып отырған қыруар өзгерістердің өзі ежелгі көне жазба әдебиет пен қазақ ауыз әдебиетінің өзара байланысын ғылыми негізде айқындап алуды қажет етіп отыр. Көне жазба әдебиеттің ауыз әдебиетіне, ауыз әдебиетінің көне жазба әдебиетіне өзара әсер ықпалын, байланысын қарастыру әдебиет тарихындағы елеулі мәселелерінің бірі. Осы құбылыстың табиғатын тану, қыры мен сырын түсіну қажеттігі мақаламызда айқындаймыз.

Көк түріктер дәуірінде де ауыз әдебиетінің бірқатар ғажайып үлгілері өмірге келді. Олар: «Көк бөрі» («Бозқұрт») және «Ергенекөн» дастанындары. Бізге бұл екі дастанның да мазмұндық желісі ғана жеткен. «Ергенекөн» дастанындағы кейбір тарихи оқиғалар туралы белгілі тарихшы-шежіреші Әбілғазы Баһадүр хан (1603-1664жж) өзінің «Түріктер шежіресі» атты еңбегінде жазғаны мәлім [1].

«Көк бөрі» дастаны – ұлы Түрік қағанаты құрған көк түріктердің ежелгі ата-тегінің шығу тарихын, олардың халық ретінде қалыптасқанын, түрлі аңыздар негізінде жыр еткен эпос. Алайда, дастан түгел сақталмай, бізге қытай көне жазбаларындағы шағын прозалық үзінділер арқылы жеткен.

«Көк бөрі» дастанындағы аңыздар көне дәуірдің тарихи шындығынан алыс емес. Өйткені Көк түріктердің көне тарихын зерттеуші ғалымдардың барлығы дерлік осы «Көк бөрі» дастанында айтылатын ғұндар тайпасына енетін Ашина руы жайындағы аңыздарға назар аударып отырады. Кейде тіпті осы аңыздар мен тарихи шындықтың

арасын ажыратып алу қиын. Дегенмен, «Көк бөрі» дастанын дұрыс пайымдау үшін алдымен аңызға айналған тарихи шындықтың өзін қысқыша айтып өтейік.

«Көк бөрі» дастанында ғұндардың «Ашина» деп аталатын «бес жүз шаңырақ руы» туралы түрік тайпалары осы Ашина тайпасынан тарағаны хақында, алғашқы Түрік мемлекетін басқарған көсемнің есімі де Ашина болғаны жайында хикая айтылады. Ашина сөзі «асыл текті қасқыр, бөрі» деген мағына береді. Ал, ежелгі түріктер өздерін көк бөріден шыққанбыз деп түсінген. Түріктер үшін қасқыр тотем болған. Түік байрақтарына бөрінің басы алтынмен әшекейленіп салынған.

«Көк бөрі» дастанының негізгі сюжеттік желісі болып табылатын Ашина, яғни Көк бөріден табылған түріктер жайындағы ежелгі аңыз -әңгімелерді Н. Я. Бичурин көне қытай жазбаларынан және «Нибелунга туралы жырдан» алған [2]. Ал, Л.Н.Гумилев өзінің «Көк түріктер» деп аталатын еңбегінде Н. Я. Бичурин еңбектеріне сілтеме жасайды [3].

Сонымен, «Көк бөрі» дастанының сюжеттік желісі төмендегідей:

Қадым замандарда Алтай өңірінде бақытты өмір сүріп жатқан ғұн тайпасының бір руы ағайындарына өкпелеп, өте алыс өлкелерге – күнбатыс жаққа көшіп кетіпті. Бұлар барған жерлерге үлкен-үлкен қалалар салып, мемлекет құрыпты. Тұрған жерлерін бау-бақшалы гүлстанға айналдырыпты. Көрші елдермен сауда-саттық жасапты. Ғұндар сол алыс өлкелерде өсіп-өніп, халқы көп болыпты. Көк темір қару асынған әскері де сансыз көп екен.

Күндердің күнінде ғұндардың көсемі Аттила батыр қайтыс болып, бүкіл халық, барша сарбаздар жылап-сықтап жатқанда ойда жоқта бұлардың еліне қалың қол келіп, жау шауыпта. Елдің күллі халқын қан жоса етіп, қырып салыпты. Тек тоғыз жасар бір ұл бала ғана тірі қалыпты. Қаладан шығып бара жатқан жау әскерінің бір нөкері қайтып келіп әлгі тірі қалған баланың аяқ-қолын кесіп, тоғайдағы саздаққа лақтырып тастайды. Тоғайла жортып жүрген бөрінің бір қаншығы саздақта қансырап жатқан баланы тауып алып, өз ініне апарып асырайды.

«Көк бөрі» дастанында бұлардан басқа да аңыз-хикаялар айтылады. Әйтсе де бөрінің негізгі айтар ойы – ежелгі түркілердің ата-тегі бөрі деген түйінге келіп саяды.

Көк бөріні киелі санап, оны тотем түсіну қазақ қауымы арасында соңғы кезге дейін сақталып келген. Ал, мұның бір көрінісін қазақтың батырлар жырынан аңғаруға болады. Мәселен, «Ер Тарғын» жырында батырдың ерлігін, төмендегідей етіп сипаттайды:

Келген қалмақ жолықты

Тарғын сында бөріге

Қойға кірді бір бөрі

Бөріктіре қырады

Талай қалмақ құлады.

Қорыта айтқанда, «Көк бөрі» дастаны заманымызға кейінгі кезеңде өмір сүрген, бертін келе этностық тұрғыдан түркі тектес халықтарды қалыптастырған Батыс ғұн тайпалары тарихынан мәлімет беретін, түрлі аңыз-хикаяларға негізделген эпостық туынды.

Орхон жазбаларын оқи отырып, түрк халықтарының алғаш қалыптасу процесін, өлең жасаудың, ақындық тәсілдің әдепкі адымдарын, бұл ескерткіштерді жасаған қауымның ой-дәрежесін анық байқауға болады. Тасқа басылып, еш өзгеріссіз жеткен Орхон жазуларының осындай деректік мәні өте-мөте күшті-ақ.

Ата-бабадан ұрпаққа мирас болып келе жатқан қазақ сөз өнерінің үлкен мектебі бар. Бірі - өмір жайында терең толғанатын шежіре-шешендік, философиялық данышпандық мектеп. Мұның аты сақталып, бізге жеткен түпкі атасы- Асан қайғы, одан бұл өнер ғасырлары аттап, кешегі біздің ұлы Абайдың қолына тиді. Екіншісі - өле-өлгенше көмейі күмбірлеп, жағы сембеген дария-даңғыл жыраулар мектебі. Мұның әзірге жұрт білетін түпекі арнасы – Сыпыра жырау. Оған іліктес Қазтуған, Шалкиіз, Бұқар, Майкөт жыраулар аталады. Сондай ұлықты жыраулардың ең соңғы үздігі Жамбыл мен Нұрпейіс еді.

Орхон ескерткіштеріндегі Тонкөк талай ханға ақылшы болған, Күлтегіннің жорықтарына дем берген қарт данышпан ретінде көрінеді. Демек, жыраулардың ақындық өнері, ойшылдығы оларды сол тайпалық дәуірдің өзінде-ақ ел құрметіне бөлеп, ру-тайпаның ақсақалы, ақылгөйі дәрежесіне дейін көтерген. Ол дәуірдің бектері мен хандары алдағыны сол жырауларға болжатып отырған. Осы дәстүрді тіпті беріде (XVIII ғасыр) өмір сүрген Бұқар жыраудан да анық көреміз. Жорыққа шығар алдында Абылай үнемі алдағына Бұқарға жорытқан. Ол Абылайдың түсін жорып, алдағы істі көбіне дәл болжап отырған.

Тонкөкке, дана Қорқытқа жуық бейнені «Оғыз-намадан» да көреміз. Ол – Ұлық Түрк. Ұлық Түрк те көп жасап, көпті көрген көнекөз ақылшы, батыр бастаған жорық-сапарлардың айнымас серігі. Жас шағында аттанып, жорықтан еліне қартайған шағында оралған Оғыз батырдың түсін жорып, Оғыздың тақтан тайып, тұғырдан түсетін мезгілінің жеткенін де болжайтын – сол Ұлық Түрк.

Егер аты бізге жеткен ежелгі қазақ жырауларының бәрі шетінен батыр болғандығын ескерсек, онда тапқырлығымен, болжампаздығымен, шешендігімен дараланатын Ұлық Түрк «Оғыз-наманы» тудырушы жыраудың өзі болуға тиіс.

Задында, Тонкөк пен Асан қайғы, Сыпыра жыраулардың екі аралығындағы жеті-сегіз ғасырдай уақыт мөлшерінде де сөз өнерін дамытуға ықпал жасаған басқа да көптеген ақын-жыраулар өткендігі даусыз. Өкініші – солар әлі күнге дейін анықталмай отыр. Қазір әбден толысқан, ең озық идеялармен қаруланған бүгінгі ғылымымыздың бұрынғы өткен ойшылдарды, ақын-жырауларды анықтап, олардың шығармашылығын кеңінен зерттеп, бағалауға мүмкіндіктері толық жетеді.

Орхон жазбалары, «Оғыз-нама», «Қорқыт» тәрізді ескерткіштерден бөлек әлемдік түркология ілімі «Құдатғу білік» (IX ғасыр), Ахмет Яссауи, ахмет Иүгнаки, Сүлеймен Бақырғани (XII ғасыр); «Мұхаббат-наме», «Жүсіп-Зылиқа», «Гүлстан» (XIV ғасыр) тәрізді түрк халықтарына ортақ мәдени мұраларды, ақындарды атайды. Бұларды да арнайы зерттеу – кезектегі міндет [4].

Көне түркілердің шынайы көне тарихы мен тасқа қашап жазылған дастандарды өзара салыстыра отырып, Күлтегін жәдігерліктері жылнама шежіре емес, сол дәуірдің өзіне тән поэзиялық дәстүрінен жазылған әдебиет үлгілері деген түйін жасаймыз.

«Күлтегін» жыры әрқайсысы өз алдына дербес әрі сюжеттік жағынан бір-бірімен тығыз байланысты сегіз циклдан тұрады: Әрбір цикл мазмұны жағынан бір-бір хикая болып келеді. Оның бірінші циклы – қағанның өз халқына қарата айтқан үндеуі; екінші циклы Түрік қағанаты жерінің кеңдігін суреттейді; үшінші цикл түріктердің әскери

жорықтарын хикая етеді; төртінші цикл – көршілес табғаш халқының қастандық әрекеттері туралы әңгіме; бесінші цикл – табғаштармен қатынасу түріктерге ажал қатерін төндіретіні жайында хикая; алтыншы цикл түркі халқының көреген емес екенін өкінішпен жырлауға арналған; жетінші цикл – түркі халқының даңқын көкке көтерген Білге қаған екендігі жөнінде айтылған жыр, сегізінші цикл – осы ескерткіш жырды жазуға себеп болған жәйттерді баяндауға арналған [5].

Қазақ ауыз әдебиеті бай, әсіресе ежелгі дәуірден көненің көзіндей сақталып келе жатқан дәстүрлі дастандар – батырлық жырлары көбірек дамыған деуге болады. Эпикалық шығармалар желісінде қара бастың қамы емес, халықтың мұрат-мақсаты үшін күрескен батырлар мадақталады. Қамбар батыр, Қобыланды батыр және Алпамыстың ел үшін атқарған ерлік істері, олардың туған жері, елі үшін өз басын ажалға тігуі бұл сөзімізге толық дәлел.

Түркі халықтарын сыртқы жаудан қорғау үшін «түн ұйықтамай, күндіз отырмай», тыным таппай жүрген Күлтегіннің қанды шайқастардағы ең жақын көмекшісі, оның мінген тұлпары болып көрінеді. «Ер қанаты – ат» екені «Күлтегін» жырында да айтылады. Қанды шайқастарда Күлтегін батыр өзінің жеңіске жетуінің бір себебі – астындағы тұлпары деп біледі. Күлтегін сан түрлі шайқастарда әр түрлі сәйгүлік аттарға мініп, қан майданға шығады. Небір тұлпарлар Күлтегіннің мінісіне шыдамай, бірінен соң бірі құлап жатады. Мұның өзі батырдың қыруар күш-қуат иесі екенін аңғартып тұрған сияқты. Күлтегіннің жекпе – жекке түсетін қарсыласы неғұрлым күшті, айбарлы болса, батырдың майданға мінігін сәйгүлігі де соғұрлым жүйрік, даңқты болып келеді. «Күлтегін» жырында Түргеш елімен болған соғыс кең көлемде жырланған деуге болады. Бұл соғысқа Күлтегін әскері Инжу өзенінен өтіп барады. Мұнда автор Күлтегін әскерінің «аты арық, жемі жоқ еді» дейді. Бұларға қарсы шыққан жау «қорқынышты кісілер, алып кісілер болатын». Күлтегін шағын қолмен оларға қарсы барды. Жойқын соғыс ашты. Жаудан жасқанбады. Өйткені Күлтегіннің мінгені – Алып Шалшы ақ ат болатын.

Сөйтіп, «Күлтегін» жырында шығарманың басты қаһармандарының бірі ретінде батырдың жорыққа мінігін сәйгүлік аттары бейнеленген. Күлтегін соғысқа мінген Боз ат пен Торы ат, Алып шалшы мен Азман арғымақтар туралы Йоллығтегін сүйсіне жырлайды. Түрік қағанатының әскери қолбасшысы мінген сан түрлі сәйгүліктер туралы оқи отырып, қазақтың батырлық жырындағы «әр аяғы келідей, он екі құлаш Шұбар» тұлпарды, «бір өзі он екі биені» еміп өскен ат – Ғиратты, «бір төбенің шаңын бір төбеге қосатын Тайбурылды», «бір күн шапса, айшылық жолды алатын Байшұбарды» еске түсіреміз.

«Күлтегін» жырындағы сияқты қазақтың батырлық жырларында жорыққа мінігін сәйгүліктің түр-түсіне, сыртқы сипатына ерекше мән беріліп отырады.

Мәселен, «Қамбар батыр» жырында Қосай батыр мінігін Сары аттың түр-түсі егжей-тегжейлі бейнеленген. Сары атқа тіл бітіп, Қосай батырға ақыл-кеңес беріп отырады. Бұл жырда Сары ат мейілінше мадақталады.

Астындағы Сары аттың,

Көкте екенін білмеді.

Жерде екенін білмеді,

Қос қанатын салады.

Қазақтың ежелгі жауларымен сан рет шайқасқа шыққан Бөген батырдың астынан да «жер тепкілеп тұрған он екі құлаш Шұбар атты» көреміз. «Бөген батыр»

жырында да «қарсақ жортпас қара айдан, түлкі жортпас түлейден» желдей ағып өтетін қос қанатты Шұбар ат тек Бөген сияқты алып батырға ғана лайықты болып көрінеді.

Шұбар аттың бауыры

Қырық кездей созылды.

Шапқан жерін қарасаң,

Жер ошақ болып қазылды.

Сонымен, Орхон жазба жәдігерліктері мен қазақтың батырлық жырлары арасындағы көркемдік дәстүр жалғастығын талдай келіп, төмендегідей түйін жасауға болады. «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырлары өзінің идеялық мазмұны, композициялық құрылысы, көркемдік бейнелеуі жағынан қазақтың ерлік пен елдікті жырлаған қаһармандық жырларының алғашқы үлгілері болып табылады. Біз сөз етіп отырған «Күлтегін» жыры тарихи тақырыпқа жазылған дастан. Соның өзінде бұл жырда қазақтың батырлық эпосына тән шынайы белгілер айқын көрініп тұрғанын аңғару қиын емес. Елдің қамын ойлаған ержүрек батырға тән басты белгілер:

- батырдың текті ортадан шығуы;
- жастайынан халық қамын ойлауы;
- өзінің ерлік бейнесін елге ерте танытуы;
- нағыз батырға лайықты тұлпар таңдауы;
- елін сыртқы жаудан қорғау үшін сан рет шайқасқа шығуы;
- батырдың шайқастарда міндетті түрде жеңіске жетіп отыруы;
- халық құрметіне бөленуі сияқты болып келеді.

Ал бұл қасиеттердің бәрі Күлтегін батырдың бойынан табылады.

«Күлтегін» жырының басты идеясы – Күлтегін батырды Түрік қағанатының құдіретті тұлғасы етіп көрсету. Ал Қапаған қаған жөніндегі шындықты айтудың өзі Күлтегіннің беделіне нұқсан келтірер еді. «Күлтегін» жырының авторын қатты қызықтыратын нәрсе – Түрік қағанатында болып жатқан сан алуан тарихи оқиғалар емес, «іші ассыз, сырты тонсыз, бейшара, мүсәпір халықты» Күлтегін батыр қалайша дәулетті, бақытты еткенін көркем сөз арқылы жеткізу болып табылады. Күлтегін батыр өзі туралы:

Өлімші халықты тірілттім,

Жалаңаш халық тонды,

Кедей халықты бай қылдым

Аз халықты көп қылдым,- дейді.

Сонымен көне түркілердің шынайы көне тарихы мен тасқа қашап жазылған дастандарды өзара салыстыра отырып, Күлтегін және Тоныкөк жәдігерліктері жылнама шежіре емес, сол дәуірдің өзіне тән поэзиялық дәстүрімен жазылған әдебиет үлгілері деген түйін жасауға болады. Әрине, көркемдік дәрежесі мейлінше жоғары, шешендік сөздері мол, көріктеу құралдары айшықты болып келетін «Күлтегін» және «Тоныкөк»

сияқты ғажайып дастандардың ғайыптан, өзінен-өзі өмірге келуі мүмкін емес. Демек, бұл дастандарды жазған Йоллығтегін өзінен бұрынғы түркі поэзиясының көркемсөз дәстүрін жақсы меңгерген акын. Басқаша айтсақ, Йоллығтегін сақтар мен ғұндар дәуірінің «Алып Ер Тоңға», «Оғыз қаған», «Атилла шу», «Көк бөрі» «Ергенекон» сияқты дастандарды үлгі тұтқан.

Ежелгі түркі жұртында қалың қол бастап, халқын сыртқы жаудан қорғаған дарабоз батырлары қайтыс болғанда бүкіл ел болып күңіреніп, аза тұтып, жүрек тебіренерліктей қасіретті жоқтау жырларын айтатын дәстүр болған. Бір адамның қайғысы бүкіл елдің қайғысына айналған. Сол арқылы ел қорғаудың киелі, қасиетті ісі екені күллі қауымға жария етілген.

Қалай болған күнде де, тарихта ерлік дәуірі деп аталған ғұндар заманының ауыз әдебиеті Күлтегін, Білге қаған сияқты батырлар бейнесін жасауға өзіндік ықпал-әсерін тигізді. Әсіресе, батырдың мінген тұлпарын, асынған қару-жарағын, сүйген жарын, сағынған елін, туған жердің табиғатын суреттеу тұрғысынан ғұндар заманының эпосы бертін келе қалыптасқан Түрік қағанаты дәуірінің жазба әдебиеті үшін үлгі-өнеге болды.

Орхон жәдігерлерінің жанрлық ерекшеліктері туралы соңғы кезге дейін өзара қарама-қайшы екі түрлі көзқарас орын алып келді. Бірі – Күлтегін және Тоныкөк жәдігерліктері көркем әдебиетке, соның ішінде поэзияға, ешбір қатысы жоқ, Түрік қағанатының дәлме-дәл жазылған тарихы деп қарады.

Екіншісі – руна жазуындағы бұл жәдігерліктерді поэзиялық туындыға тән барлық белгілері бар, ежелгі түркілердің өзіндік әдеби дәстүріне негізделген көркем туынды деп таныды.

Бұл екі түрлі көзқарас ұзақ жылдар бойы әдебиетшілер, тілшілер, тарихшылар т.б. арасында алуан түрлі пікір таластарын тудырып келді. Ал қазір Күлтегін және Тоныкөк жәдігерліктері көркем туынды екеніне ешкім күдіктенбейді.

Орхон жәдігерліктерін поэзия ерлік жыры деп алғаш бағалаған ғалымдардың бірі академик-жазушы М. Әуезов болды. Ол руна жазуындағы жәдігерліктердің мазмұны мен сипаты туралы айта келіп, былай деп жазды: «олардың мазмұнында эпостық баяндау сазы басым, аңыздың көркемдік түрі де соған орайлас. Күлтегін, Тоныкөк немесе Суджа жазуларында қанша адам, қанша ерлік бейнеленген десеңізші?! Оларда әралуан рулар мен тайпалардың кескілескен шайқастардың, соғыс суреттерінің, батырлар ерлігінің, жорықтардың шежіресі бар. Тіпті сол жазулардың бірталайында Күлтегіннің ежелгі жырлардағыдай жеңілуді білмейтін батыр болғандығы баяндалады. Ол жазуларда хронологиялық тәртіп те бар.

Күлтегіннің он алты жастан қырық жеті жасына дейін, яғни өлгенге дейінгі өміріндегі ерлік қимылдары баян етіледі. Мұнда батырдың жас шағынан бастап, өмірінің ақырына дейінгі ерліктерін жырлайтын батырлық дастандардың сюжеттік құрылысында ұқсастық бар».

Сонымен, түріктер елу жылға созылған бодандықтан құтылып, егемендігін алды. Енді түрік мемлекетінің тағына кім отыруы тиіс деген мәселе тұрды, түріктерде таққа мұрагерлік жөніндегі заң болды, ол бойынша тақты ағасы – інісіне, ал жиен нағашысына мұра етіп қалдырып отырған. Түріктер ескі заңдарында қалпына келтірді, сол бойынша Қапаған қаған болды.

Қапаған 716 ж. көктемінде өз жиенінің даңққа бөленгенін қызғанып, тағуз-оғуздарға қарсы әскерін өзі бастап шықты. Күлтегін қосыны, хан ордасы, яғни Қапаған

ханның әйелдері мен балаларын қорғауға қалдырылды. Осы қолайлы сәтті күтіп тұрған қарлұқтар түрік ордасына оқыстан шабуыл жасап, оларды құртып жібермек болды. Әйтсе де Күлтегін батыр қарлұқтарды тас-талқан етіп жеңіп өзін даңққа бөледі. Күлтегін ескі заңды бұзбады, қаған атағын қабылдамады, сөйтіп таққа «Білге қаған» деген құрметті атақты өз ағасы Могильянды отырғызды. Білге таққа өзінің сіңірген еңбегімен көтерілмегенін және өзі інісінің қолындағы қуыршақ екенін білді. Сондықтан да Білге Күлтегінді әскерлердің әміршісі, яғни қағанаттың нақты қожасы етіп тағайындады. Барлық ақсүйектердің арасынан тек жалғыз дана Тоныкөк қана, яғни жаңа қағанның қайын атасы ғана аман қалды.

Міне, біз айтып отырған оқиғалар – тарихи оқиғалар, яғни Қапаған қағанға қатысты деректер патша сарайындағы Күлтегін жасаған төңкеріс билік үшін болған қанды шайқастар Йоллығтегіннің тасқа қашап жазылған дастандарында мүлдем айтылмайды. Өйткені, «Күлтегін» жыры, «Тоныкөк» жыры өткен дәуірден нақты мәлімет беруге арналған ресми тарих емес. Бұлар тарихи деректерге негізделген көркем туынды болып табылады. Соның өзінде Л. Н. Гумилев Орхон жазба ескерткіштерін «Көк түріктердің өздері туралы» жазған шежіресі деп біледі. Сөйтіп, «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырларында әдейі айтылмай қалған тарихи оқиғаларды танып білу арқылы ғана осы аталған дастандардың шын мәнін, құпия-сырын пайымдай аламыз.

Жырда Күлтегін түркі елінің «төрт бұрышындағы» барлық жауды жеңіп, елде тыныштық бейбіт орнатады. Күлтегін түркі халқын тәуелсіз етті, байлыққа кенелтті деген пікір айталады. Жырдың басты идеясы – түркі халқын ауызбірлікке, сыртқы жауға қарсы ұйымдасқан күреске, ата-баба жолын берік ұстауға шақыру болып табылады.

«Күлтегін» және «Тоныкөк» жырлары өзінің идеялық мамұны, композициялық құрылысы, көркемдік бейнелеуі жағынан қазақтың ерлік пен елдікті жырлаған қаһармандық жырларының алғашқы үлгілері болып табылады.

«Күлтегін» жыры тарихи фактілер тізбегі емес, ежелден еркіндік аңсаған түркі халқының бақытты өмір жайындағы арман-қиялын, тәуелсіздік үшін ғасырлар бойы жүргізіп келген ерлік күресін жыр еткен батырлық эпостың алғашқы үлгілері болып табылады.

Біздің есебіміз бойынша Орхон ескерткіштері 727 жыр жолынан тұрады. Жыр жолдарының буын сандары түрліше болып келеді. 13 тен- 15 буынға дейін кездеседі.

Ескерткіштегі тізбектердің өлшемі де, ұйқасы да түрліше болып, кейде ұйқаспай жатады. Күлтегінге, Тоныкөкке арналған жазуларды жырға жатқызуымыздың басты себептерінің бірі осында. Өйткені профессор Б. Кенжебаев айтқандай, “жырда өлеңдегідей өлшемнің, ұйқастың мәні соншалықты күшті емес. Жыр көп ретте сөз буынына, сөз ұйқасына емес, ой түйдегіне, ой ұйқасына, сөз ұйқасына емес, ой түйдегіне, ой ұйқасына қарай қиыстырылады. Көп жерлері, тіпті, ұйқассыз да келеді” [4.21]

Эпикалық шығарманың табиғатына желісі ұзақ шумақтар өте-мөте тән болатындықтан ескерткіштердегі сегіз, тоғыз тармақты жыр үлгілерінен бір-бір мысал:

Ілгерү – шонтұқ йазықа тегі сүледім

Талұйқа кішіг тегмедім

Ілгері – Шонтұқ жазыққа дейін жауладым

Теңізге сәл жетпедім.

Елтеріс қағанға
Түрк Бөгү қағанға
Түрк Білге қағанға
Қапаған қағанға
Түн ұдымату
Күнтүз олұрмату

Елтеріс қаған үшін
Түрк Бөгі қаған үшін
Түрк білге қаған үшін
Қапаған қаған үшін
Түнде ұйықтамадым
Күндіз отырмадым. [6]

Осы келтірілген екі үзіндінің алдыңғысы – сегіз, соңғысы – тоғыз тармақты. Ең әдепкі үзіндінің тақ (1,3,5,7) тармақтарының басында келетін ілгерү-біргерү, құрығару-йырғару тәрізді өзара үндесіп, жымдалып тұрған сөздерге назар аударыңыз. Сөз басында ұйқасып келген сөздердің дербес шумағын Күлтегіннің, кіші жазуынан кездестіреміз.

“Ілгерү – күн тоғсыққа
Біргерү – түн ортусыңару
Құрығару – күн батсықына
Йырғару – түн ортусыңару

Ілгері – күн шығысында
Оңында – күн ортасында
Кері – күн батысында
Соңында – түн ортасында

Енді осы шумаққа басқа бір жағынан келсек, (ілгерү-біргерү, құрығару -йырғару) сөздерінің үндесіп өлең болып естілетінін байқаймыз. Ондай үндестік пен әуезділік алметерация түріндегі дыбыстық қайталауларға байланысты. Мұнда тіпті соңғы ұйқастардан гөрі әдепкі сөздердің дыбыс үндестігі, жарастығы әлдеқайда күштірек екені көрінеді. Демек, мұның өзі әуезділікке, үнділікке ерекше мән берген түрк халқының жырлары алметерациясы болып келетіндігін яки ұйқастың басында жасалатындығын дәлелдейді.

Сонымен, жыр ұйқастары, жыр шумақтары жайындағы сөзімізді аяқтай келе мынадай тұжырым жасауға болар еді; Біріншіден, өлең жасаудың, ойды көркем бейнелеудің әдепкі адымдары деп біз жырдағы жиі кездесетін: іші-сырты, қасы-көзі тәрізді қос сөзді тіркестер мен тәтті сөз, асыл қазына, бағынды, жүгінді секілді ыңғайлас мәндес сөздердің жарасымды бірлігі деп есептейміз.

Мұндай сөздер қатарласа, жапсарласа келіп шешендік ыңғайға ойысып, содан мақал-мәтелге, қанатты жолдарға, әуезді, ырғақты жырға ұласады.

Қолданылған әдебиеттер:

Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар. Алматы, 1985. -368 б.

Бичурин. Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в средней Азии в древние времена, часть I. М. – Л. : Наука, 1950. -382 с.

Гумилов. Л. Н. Көне түріктер. Алматы: Жазушы, 1994. -480 б.

Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. Алматы, 1986. -400 б

Йоллығтегін. Күлтегін. Алматы: Жалын, 1986. -77 б.

Қашқари М. Түрік сөздігі. Алматы: ХАНТ, 1997. -590б.

Қазақ қоғамында «адам» шеңберіндегі тіркестер

Дана Балтабаева¹

Тіл мен мәдениет сабақтастығын зерттеуде гендерология саласының алатын орны ерекше. Қазақтың ұлттық философиясында «адам» шеңберіндегі адамды этика, адамгершілік тұрғысына қарай білімділік, парасат ерекшеліктеріне де аса назар аударған.

Бүгінгі таңда гендерология бағытында қарастырылатын адам, кісі, тұлға, пенде ұғымдарына байланысты қолданысқа енген сөздерге аса мән бере отырып олардың қолданыс мағыналарына қарай классификациялаймыз.

Адам баласына қатысты ұғымдардың әлеуметтік қасиеттері мен субъектілік бейнесін айқындау мақсатында оның жақсы, жаман (оң, теріс) мінездері мен кішілік пен кісілік белгілерін бейнелеуде қолданылатын сөз тіркестері жайында кеңінен тоқталатын боламыз.

Гендерология тіл біліміндегі жаңа ғылыми бағыт лингвомәдениеттанумен тығыз байланысып жатады. Өйткені тіл мен мәдениет сабақтастығын зерттеу мәселесі адам факторына негізделеді. Адам мәселесін ұғымдарға жататындары: адам, кісі, тұлға, пенде, мен.

«Пенде» ұғымына терең талдауды Ғ. Есім береді: «Алла адамға өзі ерік берген соң, ол пенделікке бармай тұра алмайды. Пенде дегеніміз - бойында міні, күнәсі бар адам. Пенде фәни өмірдің басыбайлы тәуелділігінде болады, оның мақсаты тек иелену. Мәңгілікке пенде емес, тек адам ғана жете алады».

ХІІІ ғ. Ойшылы Ахмет Иүгінеки жазғандай:

«Дүниеқор жияр байлық: мал-жайды,

Қартайса да ол әдеті қалмайды.

Қояды тек аш көздігін сол кезде

Қашан оны су топырақ жалмайды».

Ұғым талдауды әрі қарай жалғастырайық. «Тұлға» адамның әлеуметтік қасиеттерін білдіретін ұғым және еуропалық философиядағы «субъект» ұғымына жақын мағынада қолданады. Қазақ тіліндегі философиялық әдебиетте тек ХХ ғасырдан бастап қолдана бастады.

Қазақ философиясындағы адам мәселесіне қатысты әлі де мағынасы терең ашылмаған, зерттеуді қажет ететін ұғымға «кісі» жатады. Бұл ұғым туралы сан алуан түсіндірмелер бар. «Қазақ даласының ойшылдары мен хакім Абай да адамның теріс қылықтарына сай «кісі» деген ұғым қолданылады дейді де мынадай қорытындыға келеді: «әдетте хакім де пендені адамнан бөліп алады да оны адам қатарына жатқызбай, ол туралы тек «кісі» деген ұғымды қолданады».

¹ Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Қазақстан, Түркістан, danka-1978@mail.ru

Жоғарыда келтірілген түсіндірмемен келісу қиын. «Кісі» ұғымы жақсы адамды бейнелеуге де қолданады. Қазақтың «Кісі болар баланың кісілерде ісі бар, кісі болмас баланаң кісілерде несі бар» дегне мақалын еске алайық. Немесе халық: «Жақсылыққа жақсылық- әр кісінің ісі, жамандыққа жақсылық- ер кісінің ісі» дейді.

Семантикалық жағынан алғанда «адам» мен «кісі» синонимдер іспеттес және қазақ дүниетанымына тән синкретизмнің көрінісі (Тәңірі, Құдай, Алла сияқты). «Адам» - мұсылмандық мәдениеттен келсе, «кісі» -түркілік атау.

«Кісілік» термині көп мәнді, көп деңгейлі болып келеді. Ұғымды айқындау мақсатында оны арнайы зерттеген ғалымдардың пікіріне назар аударалық.

Ғ.Есім «Сана болмысының» 6-шы кітабында «Жақсы кісі» деген кім және қандай ісі арқылы ол осылай аталады, деген сұрақ қойып, жауабын іздейді. Ғалым Абайдың жақсы кісінде үш қасиет: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек болу керек деген ойын ары қарай жалғастырады. Адамгершілік ұстанымы қашанда кісілік қасиеттерде көрініс табады.

Еркек адамзат мәдениетінің түпкілікті іргетасы болып табылады. Қазақ халқында ер кісінің жас ерекшеліктеріне қарай танытатын әлеуметтік роліне байланысты төмендегі сөздер қолданылады:

1. Ұл

- Ер бала
- Ұлан
- Жас ұлан
- Бозбала
- Жігіт
- Жас жігіт
- Жігіт ағасы
- Ер
- Еркек
- Ері
- Байы

2. Әке- Күйеу

- Отағасы
- Күйеу жігіт

4. Ата

Әрина еркек жыныстыларға қатысты атаулар көп. Олардың қатарына азамат, мырза, атшы, атқосшы, көшір, палуан, атпаз, атбегі, молда, аңшы, ұста, етікші, салсері, атқа мінер, малжанды, әйелжанды т.б. сөздер мен сөзтіркестерін жатқызуға болады. Алайда тек еркек жынысты адамға қатысты атаулардың тек негізгілеріне ғана тоқталып, оларды 1) ұл-жігіт; 2) күйеу-әке; 3) ата-шал деген үш кіші тақырыпшаларға бөліп қарастырғанды жөн көрдік.

1. Ұл- жігіт

Бұл тақырыпшаға ұл, ұлан, бозбала, жігіт, жігіт ағасы, ер (ер бала, ер жігіт), еркек сөздері жатады.

Ұл сөзіне қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде [5] екі мағына берген:

- Еркек бала, ер бала;
- Халық қамын ойлайтын ер азамат;

Байқағандарыңыздай анықтамада «әкесінің баласы» деген сөз жоқ. Онда керісінше, «ер бала», «ер азамат» деген тіркестер бар. Ендеше ұл сөзі туыстықты емес, жыныстық ерекшелікті білдіреді.

«Ұл» сөзіне байланысты мақал- мәтелдер мен ақын- жыраулардың өлең жырларына қарап отырсақ, олардан мынандай мән мағына табуға болатын сияқты.

- 1) Ұл – өмір жалғасы. Оған дәлелдер: Ұл туғанға - күн туған; Қос ұл туған қатынды, ханым десе болады, Ел қорғаған батырды, нарым десе болады.
- 2) Ұл – ата жолын қуушы: Атаның ізін ұл басар, ананың ізін қыз басар;
«Атқа қалай мінесің
Атадан ұл болып тумасаң.
Адам боп қалай жүресің
Атаның жолын қумасаң» деуі тегіннен тегін емес.
- 3) Ұл тәрбиесі- ұядан

Біз «ұя» деп – ұлдың отбасы, әке-шешесін, өскен шаңырағын, елін айтып отырмыз. Ұлдың жақсы-жаман болуы өз ортасына байланысты.

Жігіт – ер жеткен, кәмелетке толған ер азамат депті ҚТТС-та [5,335]. Жігіт болу үшін «ер жету», «кәмелетке толыу» аз, сонымен бірге ол есейген, бойы да, ойы да өсіп, күш- қуаты артқан, әбден жетілген, қалыптасқан ер адам болу керек. Бұл әрине, жігіттің физиологиялық жағынан толысуы. Әлеуметтік жағынан да оның осындай биіктікте тұруы шарт. Ол туралы көрнекті ақынымыз Т.Молдағалиев: «Жігіт болу-ер көгінде шарықтау, Жігіт болу- сол ел үшін арықтау, Жігіт болу- семсер болу от шашқан, Не семсердің айбатынан қорықпау» -депті.

Тұрақты тіркестер: жас жігіт, ер жігіт, күйеу жігіт, нар жігіт, алпамсадай жігіт, зіңгіттей жігіт, қылшылдаған жігіт, жігіт болды, жігітшілік құрды т.б.

Конфуций өзінің «Ақыл сөз» деген кітабында нағыз Ер жігітте тоғыз қасиет болу керек дейді. Олар: 1) көрегендік, 2) қағылездік, 3) мейірбандық, 4) инабаттылық, 5) сөзінде тұрушылық, 6) жұмысқа икемділік, 7) білмегенді сұрай алатындық, 8) ұстамдылық, 9) байлыққа басы айналмаушылық.

Қазақ ұғымында жігітке қандай қасиеттер тән екендігін мына төмендегі мақал-мәтелдерді көруге болады: Шалға қарттық жарасады, жігітке жастық жарасады; Жігіттің жолбарысы – жол тормайды, ер қориды; Жігіт жүрегіне, жарлы білегіне сенеді; Жабағы тайды қорлама, жазға шықса ат болар. Жас жігітті қорлама, жұртына ертең бас болар.

Тебенгіні теріс тағып,
Темір қазық жастанып,
Қарындас үшін қан жұтса

Ол ер жігітке жарасар!
(Мұрат Мөңкеұлы)

Ер жігітке жарасар
Қолына алған найзасы.
Бей жігітке жарасар
Халқына тиген пайдасы
(Бұхар жырау)

Қазақ ұғымында жігіт екіге бөлінеді: жақсы жігіт және жаман жігіт.

Нақтылай айтар болсақ, қазақ «жақсы жігіт» ұғымына: батыр жігіт, батыл жігіт, күшті жігіт, нар жігіт, қайсар жігіт, өткір жігіт, мәрт жігіт, жомарт жігіт, ақылды жігіт, арлы жігіт, намысты жігіт, талантты жігіт, пысық жігіт, іскер жігіт, шешен жігіт, еңбекқор жігіт, мінезді жігіт, бірсөзді жігіт, абыройлы жігіт деген сияқты «жігіттерді» жатқызады.

- **Батыр (батыл, ержүрек) жігіт:** Батыр жігіт қол бастар, Ақын жігіт той бастар, Ғадыл төре ел бастар, Батыл жігіт жол бастар, Шешен адам сөз бастар (Шалкиіз жырау).
- **Нар (күшті) жігіт:** Нар маяның жүні – жібек, сүті- бал, Нар жігіттің аймағы-ел, алды-мал; Арыстанды арыстандай жігіт алар.т.б.
- **Қайсар жігіт (бір бет, тура айтатын, өткір, бір сөзді) жігіт:** Қайсар жігіт болғаның, Қолбасының арқасы. Жайсаң жігіт болғаның, Жолдасыңның арқасы; Тура ағаш үйге тіреу, Тура жігіт елге тіреу; Жігіт-жігіт емес, Бір сөзінде тұрмаса (Нұржан Наушабаев).
- **Ақылды (есті, жетелі, көреген) жігіт:** Ақылды жігіт атқа да мінер, таққа да мінер; Әдепті бала өсірсең, Ақылдың абыройы; Жемісті ағаш жер бауырлап өседі. Жетелі жігіт ел бауырлап өседі.
- **Арлы (намысты)жігіт:** Жігіттің құны – жүз жылқы, Ары- мың жылқы; Жүйрік алысқа, Жігіт намысқа шабады.
- **Іскер (пысық) жігіт:** Жігіттің іскерлігі ісінен мәлім, Жылқы жақсысы тісінен мәлім; Жігіттің жұмсаған күшін сұрама, бітірген ісін сұра.
- **Мінезді (жаны жайсаң, жайдарлы, жарқын) жігіт:** Жібек мінезді жігіт жұртқа жағады, Жылан мінезді жігіт жұртта қалады.

Ал «жаман жігіт» ұғымына келсек, оларға халқымыз мынандай ұғым-түсініктерді жатқызады:

- **Жарлы (кедей) жігіт:** Жарлы болатын жігітке, Қазалы мал тап болар, Жалғыз болатын жігітке Бедеу қатын тап болар;Жалғыз туған жігіттен Сырым тіккен тал артық, Жарлы болған жігіттен Бесіктегі бала артық. (Бұқар жырау), т.б.
- **Сорлы (сормаңдай) жігіт:** Соры бар жігітке Сортаң жер кез келер; Қырын салған жігітке Қыз қасынан ит қабар,т.б

- **Жетесіз жігіт:**
Кәріден абырой таярда,
Аңдығаны ас болар.
Жетесіз туған жігіттер
Жиырма бесте жас болар (Шал ақын)
- **Өркөкірек (өркеуде, тәкаппар, өзім білем) жігіт:**
Өрлеген балық ауға жолығар,
Өркөкірек жігіт дауға жолығар.

«Өзім білем» деген жігіттің
Басына ойран салғаны,
«Көп біледі» деген жігіттің
Басына қорған салғаны, т.б.

- **Қыңыр (қырсық) жігіт:**
Қисық арба жол бұзар,
Қыңыр жігіт ел бұзар;
Қисық ағаш үй болмас,
Қыңыр жігіт би болмас.
- **Сылбыр (сабан) жігіт:**
Шабан ат дегенше,
Жаман ат десеңші.
Шабан жігіт дегенше,
Жаман жігіт десеңші.

Біз жоғарыда «жақсы жігіт» пен «жаман жігітке» тән қасиеттердің бастыларын жеке жеке санап көрсетті. Қазақ мақал-мәтелдері мен афоризмдерінде бұл қасиеттер көбінесе қатар алынып, біріне-бірі қарсы қойыла, салыстырыла беріледі. Мысалы:

Жақсы жігіт ағайынның басын қосады, Жаман жігіт жақсы ағаның жолын тосады;
Жақсы жігіт досының қамын ойлайды, Жаман жігіт басының қамын ойлайды;

Жақсы болар жігіттің жұмыссыз жүрген күні жоқ, Жаман болар жігіттің еш жұмысқа қыры жоқ; Намысы бар жігіттің нар күшіндей күші бар, намысы жоқ жігіттің намыспенен несі бар?! Болатын жігіт-епшіл, болмайтын жігіт-кекшіл; Бір жан бар-тірі жан, бір жігіт бар-жігіт жан. Құр жан дейтін жігіт-кеудесінде жаны бар, еш нәрсені бітірмейді. Тірі жан дейтін-бар тапқанын киім мен асқа сатар, жақын көрген досын жатқа сатар. Жігіт жан дейтін жігіт-сегіз қырлы, бір сырлы болар,- дейді Шал ақын. Әрине, қазақ халқының жігітке байланысты ұғым-түсініктері, таным-түйсіктері бір бұлармен ғана шектеліп қоймайды. Ол жан-жақты, әрі сан алуан. Солардың тағы бірнешеуіне мысал келтірер болсақ:

- **Жігіт ел-сәні, халық намысы.** Мысалы: Жібек белбеу-белдің көркі, батыр жігіт-елдің көркі; Алтын белдік-бел сәні, асыл жігіт-ел сәні; Жаңбыр жауса-жерге сый, жігіт туса-елге сый, т.б.

- **Жігіт-көпке ортақ.** Ол халқының қамын, жерінің жайын ойлайды; Жігіт жүзге жеткен елді, жүзіқара кемітеді; Екі түрлі жігіт бар: елінің намысын қорғайды, торғайының қамысын қорғайды; Жігіттің халқына жаққаны шырақ жаққаны, т.б.
- **Жігіт көркі-бес қару (соның бірі пырақ):** Жау жеңетін жігіттің жарағынан танымын, Дау жеңетін жігіттің талабынан танымын; Жақсы жігіт бір мінер ат сақтайды, жақсы әйел бір ішер ас сақтайды, т.б.
- **Жігіт –сында шындалады:** Жігітті бірде майданды сына, бірде бейғамда сына; Жігіт жауда өлер, шешен дауда өлер, т.б.
- **Жігіттің осал жері әйел:** Жігіттің бір басы екеу болмай, жиғаны жетеу болмайды; Аты шабан болса, қатыны жаман болса, жігіттің көрген күні құрсын; Қатыны би жігіттің қайын елі қадірлі; Түйе мойнын түз кесер, жігіт мойнын қыз кесер, т.б.

Қысқасы, жоғарыда келтірілген таңдаулардан бір ғана «жігіт» сөзінің астарында қазақ халқына тән осыншама мол ұлттық таным-түсінік, салт-сана жатқанын байқауға болады.

2. Күйеу-әке

Бұған күйеу, күйеу бала, күйеу жігіт, күйеуі, байы, ері және әке лексемалары жатады. Күйеу сөзін ҚТТС-та:

- Әйелдің ері жұбайы;
- Қызды айттырған және алған жігіттің қыз еліне туыстық қатысы деген екі мағына берілген.

Күйеу, күйеу бала, күйеу жігіт деген сөздер тегін шықпаған. «Күйеу» атану үшін жас жігіт алдымен өзіне өмірлік жар бола алатын қыз таңдап, оны айттыру (құда түсу) керек, содан кейін той жасап, үйлену керек, отау тігу керек. Сонда ғана ол «күйеу» аталынады. Үйленгенге дейін ол «күйеу бала» немесе «күйеу жігіт» болатын. Яғни, баланың- жігіт, жігіттің-күйеу болуы деген сөз.

Ер/ері (күйеуі мағынасында) сөзі де дәл осындай. Одан ерлі, ерсіз, ерсі, ерсіре(у) деген туынды сөздер, ерлі-әйелді, ерлі-байлы, ерлі-зайып, ерлі-қатын деген қос сөздер және ер жанды деген тіркес түзіліпті.

Әке - балалы болған ер адам. Әке сөзінен әкежан, әкешім, әкесіз, әкей, әкетай деген сияқты толып жатқан туынды сөздер мен әке-шеше, әке-көке, әкелі-балалы деген қос сөздер туындаған.

Әкенің жаманы болмайды. Әкенің бәрі-қадірлі, құрметті. Ол қадірлілік әкенің бала алдындағы атқаратын роліне байланысты.

- **Әке-қамқоршы.** Оған мына мақал-мәтелдер куә. Әкеге баланың алалығы жоқ; әкеден безген ұл болмас, анадан безген қыз болмас, т.б.
- **Әке-тәрбиеші, үлгі, өнеге.** «әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» дейді халық. Бұл дегеніміз ұл-әке ісін жалғастырушы ұғымын білдіреді.

Әкенің үлгілік міндеті мына мақал-мәтелдерден көрініс тапқан: Шешеге қарап қыз өсер, әкеге қарап ұл өсер; Әкесі қой баға білмегеннің баласы қозы баға алмайды. Сайысына қарай-саласы, әкесіне қарай-баласы.

- **Әке-ақылшы:** Әкеден-ақыл, анадан-мейір.
- **Әке-пана:** Әкең жақсы кісі еді, жел жағыңа пана еді. Анаң жақсы кісі еді, жетімдерге ана еді.
- **Әке-абырой, даңқ:** Әкең өлсе өлсін, әкенді көрген өлмесін.
- **Әке-ырыс:** Әкесі бардың ырысы бар, інісі бардың тынысы бар.

3. Ата-шал

Бұл тақырыпшаға ата (арғы ата, бергі ата, түп ата) баба, ақсақал, шал сөздері жатады.

Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде «Ата» сөзіне 7 түрлі мағына берілген:

1. Туған әке, өз әкесі;
2. Үлкен әке, әкенің әкесі;
3. Адамдардың туыстық;
4. Тегі, нәсілі, шыққан жері, тұқымы;
5. Ерлі-зайыптардың қайын әкесі;
6. Қария, қарт, ақсақал (құрметтеу, сыйлау мағынасында);
7. Ауыс. Бір нәрсенің негізі, басы, түп төркіні;

Сөздіктен «ата» сөзінен атеке, атай, атала(у), аталас, аталастық, аталы, аташ туынды сөздердің, ата-ана, ата-баба, ата-ене деген сияқты қос сөздердің туындағанын көруге болады.

- **Ата-біздің тегіміз.** Атадан жақсы ұл туса, елінің қамын жейді. Атадан жаман ұл туса, елінің малын жейді.
- **Ата-асқар тау (ата-бәйтерек):** Ата-асқар тау, ана-баурайындағы бұлақ, бала-жағасындағы құрақ; Ата-бәйтерек, бала-жапырақ, т.б.
- **Ата-қорған (панан):** Балаға-ата қорған, ана құрбан; Атасы жоқ-мас жетім, анасы жоқ-қас жетім, т.б.
- **Атадан-өсиет (нақыл):** Атадан-өсиет, анадан-қасиет; Ағадан-ақыл, атадан-нақыл;
- **Ата жолы-даңғыл жол:** Атаңның салған жолы бар, анаңның тіккен тоны бар; Атадан бала туар, атасының жолын қуар;
- **Атаға-құрмет:** Ата алдында-құрмет, ана алдында-қызмет; Атаңа не қылсаң, алдыңнан сол келеді, т.б.

Бұл жоғарыда айтылғандардан еркек жынысының жас ерекшелігіне қарай қоғам және мәдениетте алар өз орны болып, ол тілдік таңбалар арқылы нақты көрініс тауып отырғандығын көруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

Мамаева Г.Б. Ерлер мен әйелдердің сөз қолданыстарындағы ерекшеліктер. Филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Алматы, 2003, 146 б.

Ахметжанова Ф.Р. Кудрявцева В.А. Слова в системе словарей русского и казахского языков. Усть-Каменогорск ВКГУ, 19967

Сейілхан А.Қ. Қазақ тіліндегі этнографизмдердің лингвомәдениеттанымдық мәні. Филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2001.

Бес ғасыр жырлайды. 1-2 том. Алматы: Жазушы, 1984.

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі.

Қазақ Тіліндегі Атаулық Тіркестердің Сөзжасамы

Сүйінжанова Жанар Киікбайқызы¹

Түйіндеме

Қазіргі уақытта ғылым мен білімнің, өнер мен мәдениеттің дамуы тілімізде әртүрлі ұғымдар мен олардың атауларының пайда болуына әсер етті. Солардың бірі - әуел баста еркін сөз тіркестері болып, сөйлеу процесінде тұрақталып, лексикалық единицаға ауысқан атаулық тіркестер. Атаулық тіркестің номинативтік мағынаға ие болып, жаңа сөз ретінде танылуы, ең алдымен, олардың сөз тіркесі ретінде қолданысынан бастау алады. Еркін сөз тіркесі сипатында қалыптасып, тілдік қолданыста жұмсала жүріп, даяр қалпында қолдану деңгейіне жеткенге дейінгі тұлға мағыналық құрылымында әртүрлі өзгерістер мен дамуға ұшырайды.

Сөз тіркесі өзінің ішкі формасын бірте-бірте жоғалтып жеке атауға ауысады. Өзінің негізгі мағынасынан біраз ажырап, жаңа мағыналы сөзге айналады. Қазақ тіліндегі атаулық тіркестер жаңа сөз жасаудың бір көрінісі болып есептеледі. Жаңа қолданыстар, жаңа ғылыми терминдер мен терминдік атаулар қатарына қосылып жүрген бұл атаулардың тілдік табиғаты мен жалпы жасалу болмысының өзіндік ерекшеліктері бар. Осы ретте атаулық тіркестердің жасалу жолы мен олардың мағыналарының қалыптасуының өзіндік ерекшелігін анықтаудың маңызы ерекше деп есептейміз.

Тірек сөздер: Атаулық тіркестер, лексикалану құбылысы, ішкі форма, сөзжасамдық семантика, аналитикалық тәсіл, номинативтік бірлік, сөзжасамдық модельдер, семантикалық тұтастық.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы развития назывной структуры слов активно использующихся издревле, изменения их номинативного значения и роли в современном языкознании. Казахский язык имеет свою историю развития, свои направления и комплексные правила основанные на системности и мотивированности. Речевое и языковое развитие казахского языка имеет свою историю и направления, историческую мотивацию и комплексные правила, основанные на системности. Главным проявлением и основным фактором развития языка и речи является достаточно большое количество наименований и их значения. Развитие словарного состава не только в количественном но и качественном отношении определяется при сравнительном изучении. Многозначность слов, расширение синонимического, антонимического рядов, переход от многозначности к омонимии, появление наименований на основе лексикализации определяет развитие внутренней семантической структуры казахского языка. Изменение различных языковых единиц (словоформы, словосочетания) на отдельное номинативное

¹ Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ доценті, ф.ф.к., zhanar.suinzhanova@iktu.kz

значение и утрата внутренней формы приводит к появлению слова с новым значением и вход его в словарный состав языка.

Ключевые слова: номинативные словосочетания, явление лексикализации, словообразовательная семантика, внутренняя форма аналитический метод, номинативная единица, словообразовательные модели, семантическая целостность.

Name and Its Substantial Meaning in Use

Annotation

The article deals with the development of the structure of denominative words were actively used many years ago, the changing of their nominative meanings and the role in modern linguistics. Kazakh language has its own history of development, its direction and complex rules are used on systematic and motivation. Speech and language development of Kazakh language has its own history and trends, historical motivation and complex rules based on the system. The main manifestation and a major factor in the development of speech and language is number of names and their meanings. The development of the vocabulary of not only quantitatively, but also qualitatively determined by the comparative study. The polysemy of words, the expansion of synonymous, antonymic series, the transition from polysemy to homonyms, the appearance of names based on lexicalization determines the development of the internal semantic structure of Kazakh language. The changing of different language units (word forms, phrases) on a separate nominative meaning and the loss of the inner forms result the appearance of the words with their new meanings and input them into the vocabulary of the language.

Keywords: nominative phrases, phenomenon of lexicalization, derivational semantics, the inner form of analytical method, nominative units, word-formative models, semantic integrity.

Кіріспе

Еліміз егемендік алған кезден бастап, қазақ тілінің лексикалық құрамы жан-жақты толығу үстінде. Жаңа заман ағымы көптеген жаңа атаулар жасауға себеп болды. Жаңа қолданыстағы атаулардың жасалу жолын саралап қарасақ, олардың көпшілігі аналитикалық сөзжасамдық тәсіл арқылы жасалатынын аңғару қиын емес. Тілдің ашық толығуы мен динамикалық сипатта дамуы, әсіресе оның тарихи даму жолын анықтау барысында анық аңғарылады. Бір жағынан көне сөздер қолданыстан бірте-бірте шығып жатса, екінші жағынан сөздік құрамға сөздердің мағыналық құрылымының дамуы негізінде, мағыналық жіктеліс арқылы, көптеген жаңа терминдердің аударылуы арқасында да атаулар жасалып жатыр. Көнеленіп, көнеріп, қолданыстан шыққан сөздерден гөрі жаңа мағына иеленіп, қолданысқа түсе бастаған атаулардың саны көп екені де белгілі жайт.

Қазіргі уақытта түркітануда сөзжасамның аналитикалық жүйесі дамып келе жатқаны анық. Осының бір айғағындай қазақ тілінде де атаулық тіркестер арқылы жасалған атаулар мен термин сөздер көптеп кездеседі. Сөз тіркестерінің атаулық тіркес жасаудағы қабілеті ерекше. [1]

Тілдік қолданыста және әртүрлі ғылым салалары бойынша жарияланып жатқан терминологиялық сөздіктерде атаулық тіркестердің санының мол екені айқын.

Біздің зерттеу объектіміздегі атаулық тіркес еркін сөз тіркесінің лексикалануы арқылы мағыналық тұтастық белгісіне ие болып, заттың, құбылыстың және олардың белгі-қасиеттерінің атауы болып, сөйлемнің бір мүшесі қызметін атқаратын, даяр күйінде қолданысқа түсетін бірліктер болып табылады. Еркін тіркестердің негізінде қалыптасып, атауыштық мәнге ие болған тіркестердің өзіне тән белгілері болады. (Еркін тіркес – құрамындағы сөздердің орнын өзгертуге немесе басқа сөздермен алмастыруға болатын сөз тіркесі. *Мысалы: жақсы бала – жаман бала, жақсы кітап, жақсы жер, өнерлі бала, тәртіпті бала*). Атаулық тіркестер о баста еркін тіркес болып, сөйлеу процесінде бірте-бірте синтаксистік тіркестердің шеңберінен шығып, бір ғана лексика-грамматикалық сипатта жұмсалады.

Атаулық тіркестердің *еркін тіркестерден* айырмашылығы мынада: тұрақты фразеологиялық тіркестердей атаулық (лексикализованные) тіркестердің грамматикалық байланысы тұрақты, көбінесе жеке сөздің баламасы сияқты бір сөздің орнына қолданылады. Қала берді атаулық тіркестердің орын тәртібі де тұрақты болады. Құрылысы да, құрамы да біршама тұрақталған болып келеді. Олар бір-бірімен тығыз байланысты, белгілі бір тәртіппен құралған сөздерден тұрады. Құрамындағы сөздер қалай болса, солай ауыса бермейді. Атаулық тіркестер синтаксистік сөз тіркестеріндей сөйлеу процесінде құралған емес, осы тұлғасында даяр бір бүтін сөз ретінде қабылданылып қолданылады. Сондықтан да олар жеке-жеке бөлініп, сөйлем мүшелері бойынша бөлшектеп талдауға көнбейді, және атаулық тіркестер сөйлемнің бір-ақ мүшесі қызметін атқарады. [2]

Атаулық тіркестердің тілдік табиғатын анықтап қарастыруымыз тиіс. Атаулық тіркестердің өзге тіркестерден өзіндік айырмашылығы мен ерекшелігі бар.

Атаулық тіркестер лексикалану процесінің нәтижесінде жасалады, олардың мағыналық құрылымындағы басты ерекшелік – атаулық мән, кез келген атаулық тіркес белгілі заттың немесе құбылыстың атауы болады.

Зерттеушілердің атаулық тіркестерге тән белгілер мен олардың өзіне ұқсас тілдік тұлғалардан айырмашылығы туралы пікірлерін саралап, атаулық тіркес терминіне анықтама беруге болады деп ойлаймыз. Тіркесті сөздерді атаулық тіркестер деп тану үшін а) еркін тіркестердің лексикаланып, бір бүтін лексема ретінде жұмсалудың; ә) мағыналық, тұлғалық жағынан тұтасуын; б) бір сөйлем мүшесі қызметін атқарып, бір ғана сөздің орнына жүретінін; в) аталымдық қызметте жұмсалудың негізге алу қажет екенін байқаймыз. Еркін сөз тіркестерінің лексикалануы арқылы жасалып, құрамындағы компоненттер мағыналық тұтастыққа ие болып, бір ғана сөйлем мүшесі қызметін атқарып, аталымдық қызметте жұмсалатын тіркесті сөздер **атаулық тіркестер** деп аталады.

Қазіргі уақытта жасалып жатқан жаңа қолданыстағы атаулар мен термин сөздер, терминдік атаулар, номенклатуралық атаулардың барлығы дерлік атаулық тіркестердің негізінде жасалған. Сөздердің жаңадан жасалуы тілде толық қалыптасып, бекігенде өзінің ішкі формасын бірте-бірте жоғалтады, басқаша сөзбен айтқанда, әуелгі өзінің

негізгі мағынасынан біраз ажырап, жаңа мағыналы сөзге айналады да негізгі сөздік құрамға енеді. Сөйтіп, тілдің ұзақ дамуында жеке атау ретіндегі қолданысқа ие болады. Сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы сөйлеу барысында белгілі бір ақпараттық мәнге ие болып, жеке қолданыста жұмсалады. Мұндай сөздерге кеңістік мәнді, қимыл мәнді т.б. атаулар да жатады. Жаңадан жасалған сөздер тілді ұстанушылардың бәріне бірдей түсінікті болатын жағдайға жеткенде жеке атау ретінде танылады. Атаулық тіркестік қалыпқа түседі. Бұл процестің мезгілі әртүрлі болуы да . [3]

Сонымен бірге қазақ тілінің деректерін мол қарастыру барысында біз **екі сынарлы атаулық тіркестердің мынадай модельдері** болатынын аңғарамыз:

1. зат есім + зат есім моделі – *әуе толқыны, ас бөлме, ас бұршақ, ас үй, ата кәсіп, ата сақал, ата мұра, ата тек, ата қоныс, ата жау, ата жұрт;*
2. сын есім + зат есім моделі – *ашық дауыс, ашық рай, ашық сөз, ашық хат, ашық сабақ, ашық сот, алғы сөз,*
3. зат есім + сын есім – *басы ашық, тұлкі тымақты,*
4. зат есім + етістік – *қоныс аудару, әл жию, бал ашу, бата беру, бел алу, ашу шақыру, аят оқу,*
5. сын есім + етістік – *жылы қабылдау, жылы кездесу, кешенді тестілеу,*
6. барыс септікті зат есім + сын есім – *бәсекеге қабілетті, еңбекке жарамды,*
7. барыс септікті зат есім + зат есім – *жалға беруші, құзға өрлеуші,*
8. барыс септікті зат есім + етістік – *жерге қосу, қалаға шоғырлану,*
9. жатыс септікті зат есім + етістік – *артта қалу,*
10. шығыс септікті зат есім + етістік – *ойдан шығарылған, қолдан тоқылған,*
11. көмектес септікті зат есім + зат есім – *бауырымен жорғалаушылар,*
12. қимыл есімді етістік + зат есім – *қабылдау бөлмесі, оқу бөлімі, жаһандану үдерісі, бауыздау құда, бауыздау жер, тіркеу орны,*
13. сан есім + зат есім – *жеті қазына, жеті нан, бір жасар, бес мүшел, бес тал, бір төбе, бір уыс, бір түйір, бір шөкім, бір жапырақ,*
14. сан есім + сын есім – *бес тиындық, бес жақсы, бір сөзді т.б.*
15. сан есім + үстеу – *бес жеті, бір мезгілде, бір кезде, бір заманда, бір жылдық, бір уақытта, бір азғана, бір күндік, бір жылдық, бір айлық,*
16. шетел сөзі + тәуелдік жалғаулы зат есім – *газет тігіндісі, газ құбыры, газ турбинасы, герман тілдері, валюта бағамы, гипс бұйымдары,*
17. шетел сөзі + зат есім – *географиялық орта, граната тас, атмосфералық қабат,*
18. қимыл есімді етістік + шетел сөзі – *байыту фабрикасы, әрекеттесуші массалар, бағалау аппараты т.б.*

Атаулық тіркес туғызушы мұндай модельдердің көптігі, ең алдымен, қазақ тілінің сөзжасаудағы ішкі мүмкіндігінің молдығын танытса керек. Бұл сөздердің қай-қайсысы да алдымен еркін тіркес ретінде жасалып келе-келе атау сөз болып қалыптасқан.

Көпшілігі белгілі бір ғылым саласының арнайы термині ретінде де бағаланады. Ең бастысы, қазақ тілінің қазіргі сөйлеу тілінде бұл атаулар дайын қалпында жұмсалады.

Үш сыңарлы атаулық тіркестердің мынадай модельдері болады:

1. зат есім + көсемше тұлғалы етістік + қимыл есімді етістік – *хабарды саралап таратау, малды жайып семірту (ауыл шаруашылығы термині),*
2. зат есім + туынды сын есім + зат есім – *есім құрамды баяндауыш, тілдің таңбалық теориясы, дыбыстардың комбинаторлық өзгерісі,*
3. сын есім + зат есім + заттанған атау – *жеке адам даралығы (психология термині), дара үй құрылысы,*
4. зат есім+ зат есім + етістік – *кітап қорын жинақтау,*
5. зат есім+ заттанған атау + зат есім – *құжаттың шығыс номері,*
6. зат есім + сын есім + зат есім – *қазақтың ақбас сиыры, өсімдіктің теңбіл ауруы,*
7. сын есім + сын есім + зат есім – *келте дауысты дыбыс,*
8. сын есім + зат есім + зат есім – *әдеби шығарманың қаһарманы, қолданбалы тіл білімі,*
9. үстеу + зат есім + зат есім – *қосымша құн массасы, жоғары сұранымдағы заттар,*
10. туынды зат есім + көмекші сөз + зат есім – *органикалық емес материя*
11. сан есім + туынды сын есім + туынды зат есім – *бір мәнді анықтылық,*
12. зат есім + сын есім + етістік – *қорды ашық пайдалану*
13. зат есім + көсемше тұлғалы етістік + етістік – *істі қайта қозғау (заң термині),*
14. зат есім + үстеу + етістік – *халықтың ұдайы өсуі,*
15. зат есім + зат есім + зат есім – *Кеңес Одағының батыры, Социалистік Еңбек Ері, математикалық тіл ғылымы.*

төрт сыңарлы атаулық тіркестер.

1. зат есім + шылау + үстеу + зат есім – *сын және өзара сын,*
2. зат есім + сын есім + зат есім + зат есім – *Еңбек Қызыл Ту ордені,*
3. есімше тұлғалы етістік + зат есім + көмекші есім + етістік – *өткен мерзімін қалпына келтіру (заң термині),*
4. үстеу + зат есім + көсемше тұлғалы етістік + етістік – *бұрынғы жұмысына қайта алу (заң термині),*
5. сын есім + зат есім + зат есім + зат есім – *асыл тұқымды мал шаруашылығы,*
6. көмекші сөз + зат есім + зат есім + зат есім – *ішкі еңбек тәртібінің ережелері,*
7. зат есім + зат есім + көсемше тұлғалы етістік + етістік – *талап мерзімін тоқтата тұру (заң термині),*
8. зат есім + қимыл есімі + көсемше тұлғалы етістік + етістік – *іс жүргізуді тоқтата тұру (заң термині) т.б.*

Бес және одан да көп сыңарлардан тұратын модель негізінде жасалған атаулық тіркеспен келетін терминдер ішінара кездесуі мүмкін, бірақ олар көп емес, сондықтан оларды ерекше модель ретінде анықтамаса да болады.

Бұл атап көрсетілген модельдерден байқалатыны қазіргі тілімізде қолданылып жүрген композитжасам арқылы жасалған терминдердің барлығы дерлік лексикаланған атаулық тіркестердің жемісі.

Құрылымдық ерекшелігіне қарай атаулық тіркес арқылы жасалған атауларды былайша бөліп көрсетуге болады:

- күнделікті қолданыста жиі кездесетін атаулық тіркестер;
- күнделікті қолданыста жиі жұмсалудың нәтижесінде біріккен сөздерге айналған атаулық тіркестер;
- номенклатуралық атаулар;
- термин сөздер.

Қорытынды

Мақалада қазақ тіліндегі атаулық тіркестер жаңа сөз жасаудың бір көрінісі екені, олардың белсенділігі, атаулық тіркестердің лексикалану процесінің нәтижесінде жасалатыны сөзжасамдық аспектіден сараланды. Бұл тек қазақ тіл біліміне ғана тән құбылыс емес, жалпы түркі тіл білімінде айтылып жүрген түркі тілдерінің сөзжасамдық жүйесіне ортақ жайт. Қазіргі кездегі тілдік қолданыста және әртүрлі ғылым салалары бойынша жарияланып жатқан терминологиялық сөздіктерде атаулық тіркестердің санының мол екені айқын. Атаулық тіркестердің өзге тіркестерден өзіндік айырмашылығы мен ерекшелігі бар. Атаулық тіркестер газет-журналдарда күнделікті туып отырғанын және олардың әлі де тасқындап туа беру мүмкіндігі зор екендігін байқаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

- Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы: Санат, 1996. –240 б.
- Исаев С. Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы. – Алматы, 1973. – 195 б.
- Қасым Б.Қ. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негізі: филол. ғыл. док.... дисс.: 10.02.02 – Алматы, 2002. – 313 б.

Сұлтан Веледтің өмір сүрген дәуірі мен Анадолыдағы тарихи, саяси, әлеуметтік және мәдени ахуал

Gulnaz FAYZULLA

Түйіндеме

Бұл мақалада, XII ғасырда Анадолыда өмір сүрген ұлы тұлға Сұлтан Веледтің өмір сүрген кезеңіндегі Анадолының тарихи, саяси, мәдени және әлеуметтік жағдайы баяндалады. VIII-X ғасырларда Орта Азияның ұлан байтақ топырақтарын өздеріне мекен еткен түрік тайпалары, батысқа қарай көшіп, Кіші Азияны қоныс ете бастады. Бұл көштің соңы XI ғасырда Византия империясының жеріне ислам дінін қабылдаған және Селжұқ мемлекетімен біріккен түркілердің келуімен тұрақтады. Алайда, XIII ғасыр Анадолыға жаңа түркі көшпелі тайпалары келе бастады. Бұлар Орта Азия және Ираннан Моңғол шапқыншылығынан қашып барған түркілер болатын. Бұл көшпенділер арасында көптеген имам, шайх және дәруіштер де бар болатын. Расында, ол кезең түрік елі үшін қиын қайшылықтарға толы бір ғасыр болды. Моңғол шапқыншылығы Анадолы мемлекетін саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, қала берді рухани тұрғыдан да күйреуге ұшыратты. Мемлекет халқы өмірден түңіліп, шарасыздыққа ұшырады. Ол кезеңдерде Селжұқлы мемлекетінің негізгі халқы түрік болғанына қарамастан түрік тілі халықтың ауызекі қатынас тілі ретінде ғана қолданылып, Кония мемлекетінің ресми тілі бола алмады. Кіші Азияның барлық елдерінде сол кезде араб және парсы тілдері үстем болатын. Себебі, араб тілі бүкіл мұсылман елінің дін, білім және дипломатиялық қатынастардың, яғни мәдениеттің тілі болса, ал парсы тілі әдебиет пен шығармашылық тілі болған еді. Бұның ықпалы Кония патшалығында да зор болды. Алғашқы түрік тілінде өлең жазған ақындардың арқасында Анадолыда классикалық түрік поэзиясы пайда болды. Бұл поэзия әлі де зерттеуді қажет етеді. Сол ақындардың еңбектері түрік әдебиетінің дамуына белгілі бір дәрежеде әсер етті. Түрік әдебиетінің сол кезеңін және сол кезеңдегі жеке тұлғалардың терең зерттеуді қажет ететін еңбектері бар екендігіне көз жеткізуге болады.

Кілт сөздер: Селжұқлы мемлекеті, моңғол шапқыншылығы, араб тілі, парсы тілі, түрік поэзиясы.

Historical, Political, Social and Cultural Situation in The Era of Sultan Veled and Anatolia

Summary

This article describes the historical, political, cultural and social situation of Anatolia during the time of Sultan Veled, the great man who lived in Anatolia in the 12th century. In the 8th-10th centuries the Turkic tribes inhabiting the vast territories of Central Asia moved to the

west and settled in Asia Minor. The wave of this migration ended with the arrival of the Turks, united with the Seljuk state, who accepted Islam in the territory of the Byzantine Empire in the 11th century. However, the new Turkic nomadic tribes came to Anatolia in the 13th century. They were the Turks, who left Central Asia and Iran because of the Mongol invasion. There were many imams, sheikhs and dervishes among these nomads. This period was a century of difficult times for the Turkish nation indeed. The Mongolian invasion ruined social, economic, cultural and also spiritual life of Anatolia. The state fell into decay and was overthrown. At that time, despite the fact that in the Seljuk state the Turks were a numerous tribe, the Turkish language was used only as a language of communication among the people and could not be the official language of Konya. Arabic and Persian languages were predominated in all of Asia Minor. Because the Arabic language was used in religion, education and diplomacy, that is, it was the language of culture for all Muslims, and the Persian language was the language of literature and creativity. The influence of this was also great in the kingdom of Konya. Thanks to the first poets who wrote poetry in Turkish, classical Turkish poetry was appeared in Anatolia. This poetry still requires study. The works of these poets had a definite influence on the development of Turkish literature. One can be sure that there are works and personalities of those times that require in-depth study.

Keywords: Seljuk state, Mongol invasion, Arabic language, Persian language, Turkish poetry.

1. Кіріспе

Сұлтан Велед өмір сүрген XIII – ғасыр мұсылмандық сопылық діни ағымдар үшін «алтын ғасыр» болғанымен түрік елі үшін өте ауыр да тауқыметті ғасыр еді. Өйткені, осы уақытқа дейін крестшілер жорықтарынан сабыры сарқылған жергілікті халықты моңғол әскерлерінің жойқын шабуылдары одан бетер титықтатып жіберді. Моңғол шапқыншылығы Анадолы мемлекетін саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, қала берді рухани тұрғыдан да күйреуге ұшыратты. Мемлекет халқы өмірден түңіліп, шарасыздыққа ұшырады.

Осы қиыншылық дәуірде халықтың көзі ашып, жарқын келешекке жол ашатын сабыр нұрын шашқан зиялы қауым өкілдерінің септігі жақсылыққа бастады.

Ақын, ғұлама Сұлтан Веледтің әкесі Хазіретті Маулана да осы ақылды әрекеттерді ұстанғандардың алдыңғы қатарында болды. Маулана мен оның жақтастары көрген әділетсіздік пен зұлымдыққа қарсы шарасыз қалған халықтың бойына қайта үміт отын жағып, рухани жігер сыйлады. Үгітті үндеу жүргізе отырып, халықты болашаққа сеніммен қарауға шақырды.

2. Сұлтан Велед өмір сүрген дәуірдегі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдай

Енді, сол XII – ғасырдағы түрік жұртының тарихына, қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайына тоқталып өтсек, бұл жағдайлардың қайнар бастауы болатын халықтың мәдени өмірі мен рухани дүниесіне, тұрмыс түріне және салт-дәстүрлерінің ерекшеліктері туралы қысқаша мәлімет бергеніміз жөн санаймыз.

Түркия тарихын зерттеген ғалымдардың берген мәліметтеріне қарағанда XII ғасыр соңы XIII ғасыр бастарында кіші Азияда бір миллионға жуық түрік болатын (Олардың негізгілері оғыздар, түрікмендер және қарлұқтар) (Еремеев Д.Е., 1971).

Себебі, VIII-X ғасырларда Орта Азияның ұлан байтақ топырақтарын өздеріне мекен еткен түрік тайпалары, батысқа қарай көшіп, Кіші Азияны қоныс ете бастады. Бұл көштің соңы XI ғасырда Византия империясының жеріне ислам дінін қабылдаған және Селжұқ мемлекетімен біріккен түркілердің келуімен тұрақтады. Алайда, XIII ғасыр Анадолияға жаңа түркі көшпелі тайпалары келе бастады. Бұлар Орта Азия және Ираннан Моңғол шапқыншылығынан қашып барған түркілер болатын. Бұл көшпенділер арасында көптеген имам, шайх және дәруіштер де бар болатын.

Дегенмен, басты-басты қалаларға, шұрайлы жерлерге қоныстанған түріктер барған жерлерінде мемлекет құра бастайтын. Солардың арасында ең ірі мемлекет ретінде Салжұқ мемлекеті, астанасы Кония болды.

Ал, бостандық үшін күрескен Анадолия жұрты Мысыр сұлтаны Бейбарыспен одақтасып моңғол басқыншыларына қарсы шықты. Бірақ, ел арасындағы алауыздықтан, бірліктің аздығынан Салжұқшылар үнемі жеңіліске ұшырап отырды. Дегенмен, уақыт өткен сайын моңғолдардың да үстемдігі әлсірей бастады. Оның артынша біртіндеп әр-әр жерде түрік биліктері құрыла бастады.

Осындай аласарыпан жылдар жылжып тарих сахнасына енді Османлылар шықты. Бұл кезде Анадолия ірі империяға айналды.

Анадолия сұлтандығы әскери мемлекет болды. Мемлекет 24 бөлікке бөлініп басқарылды. әскерилер қылыш қолдану, оқ ату, атқа міну т.б. әскерге лайықты әрекеттерді үйрену үшін қиын сынақтардан, өтіп, біліктілік арттылып отырды. Сұлтан және халық алдында бұлар әскери шерулер өткізіп отыратын.

Сұлтан билігі әкеден балаға өте қатаң рәсімделген түрде өтетін. Сұлтандар өздеріне қатысты құжаттарды дәретсіз, Алланың атын ауызға алмай ашпайтын да, рәсімдемейтін.

Ал, сұлтанның уәзірлеріне перване деп аталатын лауазымдық атақ берілетін. Мемлекеттің бүкіл ішкі және сыртқы істеріне солар жауапты тұлға болатын. Олардан кейінгі мелекеттің жауапты тұлғалардың қатарында әскербасылары мен қазылар (судьялар) болатын. Олардан кейін муфтилер – ірі дінбасылары иеленетін. Уәзір тарапынан берілген бұйрықтар алдымен 24 хатшыдан құралған Әділет басқармасында (алғашында парсы тілінде, кейіннен түрік тілінде) жазылып таратылатын болған. Халық арасында ауызбіршілікті нығайту, ел тыныштығын сақтау секілді жұмыстар жүргізіліп, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға құрмет көрсетілген. Қылмыс жасалғандарды халық талабымен дарға асу, буындырып өлтіру, басын шабу сияқты ауыр жазалар қолданған. Ол қылмысы ауырларды тіпті, терісін тірідей сыпырып отырған.

Мұсылмандық сопылық діни – философиялық ілімнің ең көрнекті өкілі, әлемдік руханият тарихында «алтын ғасыр» ретінде сипатталатын XIII ғасырдың ұлы ойшылы, түрік жазба әдебиетінің негізін салушы Мұхаммед Бахаеддин Сұлтан Велед. Анадолия қаласынан шыққан ақсүйек отбасының, зиялы қауымның өкілі Сұлтан Веледтің әлеуметтік-философиялық дүниетанымына ой жүгіртіп, сараламастан бұрын оның өмірбаянына қысқаша тоқталып, оның шығармашылық қабілетінің, адами қасиеттерінің қалыптасуына ықпал еткен ортасы – тектіліктерімен уақытында күллі Орталық және Кіші Азия халықтарына есімі әйгілі өзгеше бір зиялы әулетінің шежіресін тарқату, ол өмір сүрген дәуірдегі Анадолиядағы тарихи, саяси, әлеуметтік, экономикалық және

мәдени жағдайлардан мәлімет бере отырып, Сұлтан Веледтің дүниетанымын, әлеуметтік – философиялық көзқарасының тұғырлық негіздеріне, қайнар бастауларын зерделеу қажет. Осы арқылы Сұлтан Веледтің әлеуметтік дүниетанымының негізгі ұстанымдарын айшықтай аламыз.

Көшпенді түркі тайпалары барған жерлеріне түркі мемлекеттерін орнатқан. Олардың ең үлкені, Рум Селжұқлы мемлекеті болатын. (1077-1307) Бұл мемлекеттің астаналары, 1081 жылдан 1097 жылға дейін Никея, ал 1134 жылдан бастап Кония (осыған орай, кейде Кония патшалығы деп те айтылады). XIII ғасыр бастарында Кония патшалығы дамудың шыңына жетіп, Кония қаласы саясат, мәдениет және сауда-саттық орталығына айналды (Ваукара Т., 1985). Осы кезде аз уақыт ішінде бұл өлкенің өте әдемі тарихи ескерткіштері бой көтеріп, Кіші Азияның мәдениетін өте жоғарылай бастаған болатын.

Бұл жерде патшалық тағында Сұлтан Алааддин Кейкубат отырған еді. Сұлтанның сарайына Орта Азия, Иран және Сириядан ғалымдар, сәулетшілер, әнші, ақындар, сопылықты уағыздаушы дәруіштер келді.

XIII ғасырда Кония қаласы сол кездегі мұсылман әлеміндегі ең үлкен қалалардың қатарында тұратын және мәдениеттің ошағы болған. Саны алпыс мыңнан асатын халық арасында алты мың ғана мұсылман емес еді (Behnauer W.F.A., 1869, BD. 23, с. 201-211).

Селжұқлы мемлекетінің негізгі халқы түрік болғанына қарамастан түрік тілі халықтың ауызекі қатынас тілі ретінде ғана қолданылып, Кония мемлекетінің ресми тілі бола алмады. Ол кезде Кіші Азияның барлық елдерінде сол кезде араб және парсы тілдері үстем болатын. Себебі, араб тілі бүкіл мұсылман елінің дін, білім және дипломатиялық қатынастардың, яғни мәдениеттің тілі болса, ал парсы тілі әдебиет пен шығармашылық тілі болған еді. Бұның ықпалы Кония патшалығында да зор болды. Сарай ақындары түрік тілін «базар адамдарының» тілі, «дөрекі» тіл деп есептеп шығармаларын араб-парсы тілдерінде жазуға тырысты (Гузев В.Г., 1979).

Осылайша алғашқы түрік тілінде өлең жазған ақындардың арқасында Анадолыда классикалық түрік поэзиясы пайда болды. Бұл поэзия әлі де зерттеуді қажет етеді. Сол ақындардың еңбектері түрік әдебиетінің дамуына белгілі бір дәрежеде әсер етті. Түрік әдебиетінің сол кезеңін және сол кезеңдегі жеке тұлғалардың терең зерттеуді қажет ететін еңбектері бар екендігіне көз жеткізуге болады.

Сұлтан Веледтің өмірі мен шығармашылығы туралы көптеген деректерде сақталған. Кіші Азияның басқа ақындарына қарағанда Сұлтан Велед туралы мәліметтер әрі батыс (Behnauer W.F.A., 1869, BD. 23, с. 201-211), әрі шығыс (Бадиаззаман Ф.Ф., 1315/1936) елдерінің еңбектерінен көптеп кездеседі.

Дей тұрғанмен, Анадолы түріктерінің тарихын, мәдениетін үйренуде өз септігін тигізетін Сұлтан Веледтің өмірінің әлі күнге дейін ашылмаған жақтары өте көп.

Сұлтан Велед әкесі жағынан да, анасы жағынан да текті түрік әулетінің ұрпағы. Арғы атасының Мұхаммед пайғамбардың бірінші халифасы болған Белх қаласының ғұламаларынан Абу Бакрден келетін атасы Мұхаммад Бахаеддин Велед (1148-1231). Бұл туралы ол өзінің «Ибтиданаме» деген еңбегінде айтып өткен (Сұлтан Велед, 1315/1936). Расында, Белх қаласының атақты шайхы даңқты уағыз айтушысы, ұлы діншілі болған Бахаеддин Велед өз дәуірінің оқымысты, ғұламаларынан болып, оған Сұлтан уль улема (ғұламалар сұлтаны) деген атаққа ие болған болатын.

Сұлтан ул уламаның шәкірттерінен бірі - саудагер Шарафаддин Лала Самарканди өзінің ұстазы үшін Самарқандтан Белх қаласына көшіп келген болатын. Оның қызы Гаухар (1211-1228 Кония қаласы) және Сұлтан ул улеманың ұлы Мұхаммед Жалал әд-Дин Руми (1207-1273) келешектегі Бахаеддин Сұлтан Веледтің әке-шешесі еді. Сұлтан Веледтің әке-шешесінің түрік тілін білетіндігі туралы сенімді айта аламыз, себебі олар XI-XIII ғасырларда Хорасан шығыс селжұқ түрік тілін меңгерген еді (Mansuroğlu M., – UAJ. 1952, Vd. 24, N. 3-4, c. 106-115).

Бахаеддин Велед жанұясы 1219 жылдарда монғол шапқыншылығынан қашып ана жұрты Хорасанды тастап, Белхға көшіп барғандар бірі болатын. Сұлтан Веледтің әкесі Жалал әд-Дин Румидің алғашқы ұстазы өз әкесі Бахаеддин Велед болды. Әкесі дүниеден озған соң екі жылдан кейін, яғни, 1233 жылы Маулана Саид Бурханеддинмен бірге Халепке барады. Ол жерде Камаледдин бин Адимнен дәріс алады. Кейінерек Шамға барған Маулана бұл қалада кейбір деректерге қарағанда төрт, кейбір деректерге қарағанда жеті жыл тұрады. Бұл жерде зиялы қауымның өкілдері Мухиддин Араби, Садеддин Хамави, Шайх Осман Руми, Евхадуддин Кирмани және Садреддин Каневилермен тығыз қарым-қатынаста болады.

Осылайша, Маулана көп жылдық ізденісінің нәтижесінде тәфсир, хадис, фикх, сөздік, арапша сияқты ғылым салаларын терең меңгеріп, өз заманының алдыңғы қатарлы ғалымы атанады. өзінің арнайы ғылыми мектебі, жүздеген шәкірті болған Маулана кешкен өмірінің тәжірибесін «шикі едім, пістім, күйіп кеттім!» деген үш постулатқа жинақтайды.

Маулананың осы лаулаған жалынынан ұшқын берген, жігеріне қуат берген Шемседдин Тербизи еді. Өзінің рухани жетістігін келер ұрпаққа мирас еткісі келіп, шәкірт іздеп жүргенде Кония (кейбір деректерде Шам) қаласында Мауланаға жолығады. Осы кездесуден кейін екеуінің достығы басталады. Маулана оқыту, түсіндіру, уағыздаудан баз кешеді. Досымен сұхбаттасып, Алланың нұрына бөленеді. Алайда, көпшілік Маулананың бұнысын ұнатпайды да, Шемс туралы әртүрлі өсек-аяңға жол береді. Осының әсерінен Шемс Кониядан Шамға көшуге мәжбүр болады. Маулана бұл айырылудан көп қасірет шегіп, бірнеше өлеңдер жазады.

Мұхаммед Бахаеддин Сұлтан Велед 1226 жылдың 24 сәуірінде Кіші Азияның Ларенда қаласында дүниеге келді. 1312 жылдың 11 қарашасында 86 жасында Конияда қайтыс болды.

Гаухар Хатун дүниеден өткен соң Сұлтан Веледтің әкесі Маулана Кира Хатунға үйленді. Ол тағы екі бала дүниеге алып келді. Кира Хатун грек қызы болғандықтан Румидің отбасына грек тілі мен мәдениетін алып келді (Гордлевский В.А., 1960, с. 219-225).

Осылайша, Румидің отбасы грек әйелінің тәрбиесінде еді. Веледтің анасы грек болғанымен оның бағушысы грек қызы еді. Сондықтан, Сұлтан Велед балалық шағынан грек әйелдерінің тәрбиесінде болды деуге негіз бар. Кейбір деректер оның бағушысы болған Кираман грек әйелге кейіннен үйленген деп жазады (Uzluk F.N., 1941, с. 1-91). Бұл отбасының балаларына да грекше есімдер берілген. Мысалы, Эфендипуло - Маулананың қызы, Деспина – Сұлтан Веледтің ұлы Әмір Ариф Челебидің қызы (Гордлевский В.А., 1960, с. 219-225).

Мәліметтерге қарағанда, Румидің көзі тірісінде үлкен ұлы Сұлтан Веледке грек қызы Кираманна қараған, ал кіші ұлы Алаеддинге оның өгей анасы Кира Хатун қараған. «Сен ішкі жан-дүниеңмен де, сырт пішініңмен де маған ең жақын адамсың» деп жиі

айтатын Маулана үлкен ұлын өте жақсы көретін еді. Оның баласына деген сүйіспеншілігі мына сөздерінде тағы да анығырақ көрінеді: «Бахаеддин, менің өмірге келуімдегі негізгі мақсат, сенің дүниеге келуің болды. Менің айтқандарым және жазғандарымның барлығы тек менің сөзім ғана, ал сен – менің еңбегімнің көрсеткіші боласың!» деумен қатар, өзінің дәріс беретін медресесінің қабырғаларына сүйікті баласы үшін былай деп те жазады: «Біздің Бахаеддин - бақытты адам, ол жақсы өмір сүреді және өлсе де бақытты боп көз жұмады. Себебі, ол Алланың сүйген құлы» . Жами өзінің естеліктерінде Сұлтан Велед туралы әкесінен қалған мынадай мәліметтерді біздің назарымызға ұсынады. Бірде Жалал әд-Дин Руми өлім аузында жатқанда, айналасындағылар ұлы Сұлтан Веледке қандай өсиет айтатынын сұраған кезде, ол: «Ол - мықты адам, оған өсиет керек емес» деп айтқан еді (Jami, 1859).

Руми мен Сұлтан Велед сырттай бір-біріне өте ұқсас еді. Сырт көзге арасындағы 19 жас айырмашылығына қарамастан олар бауырлар сияқты көрінетін еді (Jami, 1859). Бүгінде қолымызда Сұлтан Веледтің суреті сақталмаған, ал оның әкесінің суреті Узлук баспасында шыққан (Divani Sultan Veled, 1941).

Деректерге қарағанда, Сұлтан Велед ірі тұлғалы, кең жауырынды болған. Жасы келсе де жүзіндегі шырайы кетпеген келісті бір кісі еді. Оны басқалардан ерекше көрсететін қасиеті жұмсақ мінезділігі еді. Табиғаты жұмсақ болған ақын өзінің әкесін өте жақсы көретін және құрметтейтін еді. Бұл перзенттік пәк сезімін оның жеке еңбектері де, бүкіл шығармашылығы да дәлелдей алады. Мысалы, «Рюбаб наме» атты еңбегінің соңғы бейітінде ол әкесі Жалал әд-Дин Руми туралы:

«Бұл кітап сол кісінің махаббаты үшін жаратылды,

Оның көңілі қиыншылықтардан құтылсын» (Veled Celebi, 1341/1922).

Сұлтан Велед жеңіл бір сырқаттан 86 жасында, мұсылман күнтізбесімен 89 жасында қайтыс болды. Өзінің Сипахсалар атты жыр жинағында Сұлтан Веледтің ақтық сәттері туралы былай айтылады: «Сол түнде ол, мейірімді құдайға қосуылуды тіледі. Ол үйді бөтен адамдардан босатуын бұйырды. Түннің ортасында ұйқысынан тұрып, отырған күйде былай деді: «Менің жоғары мәртебелі мырзам мен Маулана Шемседдин және де Алланың барлық ғұламалары келді. Олар мені күтіп тұр. Менің өлімім үшін жылап, қайғырудың қажеті жоқ!» деді де зікір арқылы Аллаға жақындауды қалады. Содан таңға жақын Сұлтан Велед қайтыс болды. Ол жаннатың киелі жайына сеніп, күннің сәулесіне көмілді (Awni A., 1331/1913). Жами өзінің шығармасында Сұлтан Велед өз өлімі алдында айтқан өлеңін көрсетеді:

«Бұл түн, маған шын мәнінде бақыт алып келетін түн,

Бұл түн, Алланың көмегімен шындыққа жеткізетін түн» (Jami, 1859).

Сұлтан Велед Конияда әкесінің мазарының жанында жерленген. Кейіннен ХҮІ ғасырда олардың мазарларының үстіне «Ешил турбе» («Жасыл кесене») деп аталатын кесене салынған. Қазіргі таңда бұл кесене, «Кония эсэри антика музеси» (Кония көне ескерткіштер музейі) музейіне айналған. Сұлтан Веледтің жерленуі туралы Сипахсалар былай деп жазады: «Киелі мазардың үстіннен үш күн және үш түн аспанға дейін жарық сәуле шашылып тұрды. Кония тұрғындар күтпеген бұл кереметке таң қалды» (Awni A., 1331/1913). Бұл аңыз, Сұлтан Веледтің маулауийа екендігін көрсете отырып, оны мұсылман ұлы ғұлама әулиелердің қатарына қосады.

Көрнекті мұсылмандық сопылық діни ағымының көрнекті өкілі, месневи тарихатының құрушысы Мұхаммед Бахаеддин Сұлтан Веледтің өмірде және әлеуметтік ортада жеке тұлға болып қалыптасуына бірінші кезекте оның жанұясының ықпалы зор еді. Әкесі өз заманының өте ірі дін білгірі болған, Сұлтан-үл-улема Бахаеддин Веледтің ұлы ғұлама ойшыл Жалал әд-Дин Румидің (Маулананың) тәлімі мен ілімін алған ол жас кезінен – ақ өмірде өз орнын сайлай алды. Өйткені, әкесі Маулананың жанына көптеген иран тілінде сөйлейтін ақын, жазушы және ойшылдар келетін еді. Осындай ортада өскен Сұлтан Велед көптеген мұсылман ойшылдары және ақындарымен жақыннан танысты, олармен әрдайым сұхбаттасты. Сондай - ақ, жас кезінен әкесі Жалал әд-Дин Румидің идеяларымен жақыннан таныс болып, сопылық ағымның қыры мен сыры терең меңгерді. Ол мұнымен қоймай парсы тілі және әдебиетімен танысып ізденіп өсті. Сұлтан Веледтің көрнекті тұлға ретінде қалыптасуында әкесінен басқа тәрбиешісі Сейид Бурханеддин Мухаккик (1168-1241), лақап аты Сейид Сырдан да зор ықпал етті. Кейіннен оның өмір жолындағы ұстазы Мұхаммед Тебризи (1247 жылы өлтірілді) болды. Әсіресе осы ұстазы оның келешекте ұлы ақын болуына үлкен етті. Сұлтан Велед өзінің «Ибтиданаме» атты шығармасында өзінің қайынатасы, Жалал әд-Дин Румидің халифасы және орынбасары болған Салахеддин Феридун Зуеркубунға өз ризашылығын баса көрсетеді. Сұлтан Велед туралы деректерде Салахеддин Сұлтан Веледке: «Менен басқа ешқандай шайхке қарама. Менің назарым күнге ұқсайды, маған қараған кезде тас гауһарға айналады. Басқа шайхтердің көзі тұманға ұқсайды, оларға қарасаң жолыңнан адастырады», - деп, оны жеке шәкірт санады. Сұлтан Велед те шәкірт ретінде Салахеддиннің айтқанынан шықпайтын еді (Uzluq F.N., 1941, с. 1-91). Осылайша, Сұлтан Веледтің жеке тұлғасы, әдеби шығармашылығы, діни тұжырымдары өз отбасынан қалыптасты.

Сонымен қатар, сол дәуірдегі саяси - әлеуметтік, мәдени және экономикалық жағдайларға байланысты Сұлтан Веледтің әдеби шығармашылығында иран мәдениеті және парсы тілі мен әдебиетінің әсері байқалады. Тіпті оның түрік тілінде жазған еңбектерінде де парсы тілінің тілдік ерекшеліктері айқын көрінеді (Radloff W., 1890, t. 10, livr. 1, с. 17-77). Бұл жағдайдан біз ақынның жеке тұлға ретінде қалыптасуына отбасынан да басқа сыртқы құбылыстардың барлығын байқаймыз.

Десек те, Сұлтан Велед отбасындағы ықпалды әрекеттер мемлекеттегі жалпы көріністің біреуі ғана. Бұл кезеңдерде Кіші Азияда парсы тілінің ерекшеліктерін меңгерген көшпелі түрік тайпалары болатын. Ғалым Фуат Көпрюлүзденің айтуына қарағанда бұл жерде жана қалалар пайда болып, гүлдене бастаған еді (Köprülüzade M.F., 1922).

Сұлтан Велед бұл жерде шынайы бір мұсылмандық тәлім-тәрбие алды. Сондықтан оның тұлғалық қалыптасуына араб тілі мен мәдениетінің де зор әсері болғанын жоққа шығара алмаймыз. Себебі, ол кездерде мұсылман діншілдерінің барлығының да араб тілін білуі шарт болғандықтан Сұлтан Велед те араб тілін де өте жақсы меңгерген. Өзінің «Ибтиданаме» атты еңбегінде тіпті араб тілінде еркін өлеңдер жаза алғаны туралы айтып өткен (Султан Велед, 1315/1936). Кіші жасынан сауаты ашылған Сұлтан Велед Кония қаласындағы «Ақынжы» медресесіне барып, әкесінің дәрістеріне қатысқан. Сол әкеден алған білімін ары қарай жалғастыру мақсатында інісімен бірге Шамға атасы Лала Самаркандидің басшылығымен жіберілді. Оқуын бітірген соң Алеппоға келді. Ол жерде жергілікті дін адамдарымен пікір алмасып, сұхбаттасып, білімін жетілдіріп, кейін Конияға қайтады. Келген соң медреседе Маулананың басшылығымен құрылған комиссия алқасына емтиханға кіреді. Емтиханды «өте жақсы» тапсырды (Uzluq F.N., 1941, с. 1-91).

Дамаск қаласына екінші сапарын Сұлтан Велед 1246 жылдың 29 ақпанында жасады. Маулананың шәкірттерінің теріс пиғылынан, зұлымдығынан қорқып, Кониядан бой тасалаған Шамседдин Тербизиді қайта Конияға алып келу үшін барған болатын. Бұл Сұлтан Веледке берілген әкесінің тікелей тапсырмасы еді. Ғалым Жамидің айтуынша, осы сапардан қайтып келе жатқанда Сұлтан Велед атта келе жатқан Тебризидің жанында жаяу жүріп келді. Шамседдин Сұлтан Веледке былай деп айтты: «Бахаеддин сен де атқа мін!». Бірақ, Сұлтан Велед басын иіп: «Құл мен шах екеуі де атта ма? Бұлай болуы мүмкін емес» - деп жауап береді. Олар Конияға келгеннен соң, Шамседдин Румиге: «Мен Алладан екі түрлі сый алдым: бірі басым, бірі құпиям (сер у сирр), басымды шын жүрегімнен Маулана Жалал әд-Дин Румиге беремін, ал сырымды Бахаеддин Сұлтан Веледке бергім келеді. Егерде Сұлтан Велед мың жыл ұзақ өмір сүрсе және сол бүкіл өмірін құлшылыққа арнаса, бәрібір де менің берген сырымның дәрежесіне жете алмайды. Бұл сапарда менен тек ғана Алла туралы білім алды, біздің арқамызда шынайы жақсылыққа жетеді деген үміттемін» (Evlialar Ansiklopedisi, 1993. с.11).

Осындай ұлы тұлғалардан өмірлік тәжірибе жинақтаған Сұлтан Веледке дегенмен де соңғы және шешуші ықпалды адам - оның әкесі Жалал әд-Дин Руми болды. Әкесінің сопылық философиясын қадағалап, үйреніп жүрген Сұлтан Велед, оның ықпалымен сопылық философиясына бет бұрды.

Сұлтан Веледтің де өз әкесіне деген құрметі ерекше екендігін баса көрсету керек. Жоғарыда айтылып өткендей, құрмет және ризашылығын білдіру мақсатында әкесінің аяғына жығып, бас ұрады. Әке мен бала арасындағы мұндай сүйіспеншілікті, ықыласты қарым-қатынас Сұлтан Веледтің ұзақ сүрген өмірінің соңына дейін жалғасты, сондықтан да ол Жалал әд-Дин Румидің жолын жалғастырды.

Сұлтан Веледтің жеке тұлға ретінде қалыптасуында ықпал еткен құбылыстар қатарында грек мәдениетінің ықпалын көрсетуге болады. Сұлтан Веледтің отбасы грек мәдениетімен тығыз байланысты. Себебі, әкесі Маулана Сұлтан Веледтің анасы Гаухар Хатун қайтыс болған соң, екінші рет грек қызына үйленеді. Екінші анасы грек қызы болғандықтан, сондай-ақ, тәрбиешісі де грек қызы болады да, ол жастайынан грек тілі мен мәдениетінен тәлім алады. Тіпті кей деректер оның екінші әйелі де грек болған деседі.

Бұл отбасының грек халқымен бұлай біте қайнасуы сол кездегі әлеуметтік жағдайға байланысты болған болар. Өйткені, XIII ғасырдың бастарында Конияда 60 мың адам болып оның он пайызын мұсылман емес халықтар, нақты айтқанда гректер құраған (Ваукара Т., 1985). Ходсонның айтуына қарағанда, XIII-XIV ғасырларда Кіші Азиядағы түрік мемлекеті гректер ықпалында болды да, ел басқарушылардың көпшілігі гректер болды (Hodgson M.G.S., 1971-1977). Мысал ретінде Сұлтан Веледтің грек тілінде жазылған өлеңдерін көрсетуге болады.

Сұлтан Веледтің жеке адами тұлғасына және шығармашылығына ең негізгі ықпал - түрік тілі мен әдебиетінің ықпалы. Ең әуелі әкесі Жалал әд-Дин Румиден әсер алған ол Хорасан түрік тілін өте жақсы меңгерген болатын, бұл тілде еркін жаза да алған. Екіншіден, анасы жағынан нағашы атасы Лала Самаркандидің әсері болатын. Сонымен қатар, бұдан да басқа көп ұлтты Кония халқының әсері де күшті болғанын айта аламыз. Осы жерде Фуат Копрюлузадениң айтқаны сияқты, Кіші Азия ирандық Хорасанның әсері күшті еді. Тіпті сол кезеңдерде қатысты кейбір деректерден Конияны Иран қаласы деп айтуға да болады (Бомбачи А., 1986, с. 191-293). Ол дәуірде парсы, араб және басқа да мәдениеттердің жанында түрік мәдениетінің орны ерекше болғандығын баса айтуымыз

керек. Ғалым Хусейн Байкараның айтуына қарағанда, Конияда өмір сүріп жатқан халықтардың өмір сүру салттары, тұрмыстары да түрікше әдет-ғұрыпта еді. Бұл қаланың өркендеген мәдениеті ақынның шығармашылығына ықпал етті. Осыған орай, ғалымдар «Маулананың Конияның тұрмыс-тіршілігінен әсер алмай өзінше сүрсе, Сұлтан Велед Кониялық салт-дәстүрлерге бағынып өмір сүретін еді», - дейді (Ваукара Т., 1985).

XIII ғасырда Рим империясын жаулап алып жатқан кезде түріктер өздерінің стратегиялық жоспарларына сәйкес, маңызды деген басты қалаларға түріктерді орналастырып қойған еді. Содан айналасы қоршалған Кония қаласының кең жеріне түріктер орналасқан болатын. Ал азғантай жеріне мұсылман емес гректер, еврейлер, армяндар орналасқан. Жалпы халықтың көпшілігі түріктер еді. Сондықтан Конияда әрі парсы, әрі грек, әрі түрік тілі қолданылатын еді. Ол уақытта Таяу және Орта шығыста көп тілділік үстемдік құрып тұрған кез болатын. Бұл жағдайдан тыс қалмаған Сұлтан Веледтің үш тілде де жемісті еңбек етіп, шығармалар жаза білді (Бомбачи А., 1986, с. 191-293).

Негізі 1221 жылдан кейін (Сұлтан Велед тумастан бұрын) қаланың негізгі бөлігін түріктер құрады, жалпы алғанда қаладағы алпыс мың адамның басым көпшілігі түріктер еді, деп жоғарыдағы пікірді көрсете түсу үшін ғалым Афляки де жазған. Яғни Сұлтан Веледтің өмір сүрген кезінде - ақ Кония халқының көпшілігі түріктер еді (Ваукара Т., 1985).

Осыдан XIII ғасырда Конияда иран мәдениетінің ықпалы болғанымен, Анадолы түрікшесі жоғалған жоқ. Түрік мәдениетінің ықпалы тек ғана базар және халықтан емес, әдеби шығарма үлгілерінен де болды. Өйткені, түріктер XI-XII ғасырларда Орта Азиядан және Орталық Азиядан өздерімен бірге тамыры берік салт-дәстүрлерін де алып барған болатын (Бомбачи А., 1986, с. 191-293). Бұл дәуірлерде Анадолыға түрік поэзиясын қалыптастырған Орта Азияның мистикалық ақыны, ұлы сопы және ғұлама Ахмед Яссауидің шығармалары да келіп жеткен болатын (1083- 1166) (Köprülüzade M.F., 1934). Шынымен де, Сұлтан Веледтің шығармашылығында түрік халық поэзиясының ықпалы анық көрінеді. Мысалы, айтар болсақ - ұйқастықтар (Rymkiewicz St., 1962, с.3-17).

Қорытынды

Осылайша, Сұлтан Велед отбасындағы тектілік құндылықтармен жеке тұлғасын қалыптастыра келе, өз замандастары секілді төрт мәдениеттің ықпалында өмір сүрді. Олар: араб, парсы, грек және түрік мәдениеттері болатын. Кейіннен осы мәдениеттердің әсері оның шығармашылығында орын алды. Бәрінен бұрын тарихи аспекті тоқталып өтейік, себебі тарихты жасатын әлеуметтік орта емес пе? Түрік жазба әдебиетінің негізін салушы Сұлтан Велед жазған жазбаша ескерткіштер XIII-XIV ғасырлардағы Анадолы туралы, атап айтқанда, Румның селжұқтары, Жалал әд-Дин Руми туралы, оның айналасындағы зиялы қауым туралы, Анадолыдағы тарихи, әлеуметтік жағдайлар туралы, түрлі қоғамдық институттар туралы еді. Сонымен қатар, Сұлтан Веледтің шығармалары сол дәуірдің түрлі мемлекет қайраткерлері сұлтан Рукнеддин Кылыч Арслан, уәзір Муинеддин Перване, әмір Аламеддин Кайсар, тағы басқа туралы және олардың өмір сүргені кезеңіндегі тарихи мәліметтердің ең құнды дереккөздері болып табылады. Сұлтан Веледтің шығармалары, атап айтқанда «Дивандары» Кіші Азияның түрік-көшпенділері туралы, олардың билік өкілдері мен қалалық отырықшы түріктермен қарым-қатынасы туралы құнды мәліметтер бере алды, сондай-ақ, Сұлтан Велед бұл қарым-қатынастардың дұшпандық сипатта болғандығын атап көрсетеді.

Көрсете отырып, көшпелі және отырықшы халықтың араздастығын билік басындағылар игілікпен, әділдікпен шешсе, халық бірлікпен жақсы өмір кешсе деген ниетпен жырлады.

Маулана мен Сұлтан Велед заманында Кония Кіші Азияның ең маңызды мәдени орталығы болған. Бұл жерде Анадолы түркітілдес мәдениеттің беделі артып, елдің саяси өміріндегі түркітілдес мәдениеттің көрнекті тұлғаларының әлеуметтік рөлінің күшеюі нәтижесінде олардың саяси билік үшін күресі бой көрсетіп тұрды. Анадолыдағы алғашқы ақындардың бірі ретінде кониялық шайх Сұлтан Велед қоғамда болып жатқан өзгерістерді сезіп, өзі үшін жаңа әлеуметтік тапсырма ретінде бұл оқиғаларға өзінің өлеңдерімен үн қосты. Сонымен бірге, Сұлтан Велед ерекше маңызы бар шешім қабылдады. Мәдениет тарихында көп жағдайда жеке адамның рөлі мен қандай да бір мәдени феноменнің маңызы зор. Бұл Сұлтан Веледтің Анадолыдағы түркітілдес мәдениеттің дамуындағы рөлін көрсетеді. Бірінші болып Сұлтан Велед өзінің әлеуметтік қоғамының шектеулі мәдени шеңберінен асып, түріктерге, олардың тіліне және мәдениетіне қысым көрсететін парсы мәдениетінің шырғауынан шыға алмай қалған қоғамның ақсүйектерінің місін басты. Сұлтан Веледтің түрік тілін поэтикалық және әдеби тіл ретінде пайдалануы оны қоғамдағы әлеуметтік және мәдени беделін мойындатуға объективті ықпал етті. Маулауиға тариқатының ең құрметті шайхтарының бірі Сұлтан Веледтің түрікше өлеңдері құдай сөзі ретінде танылып, Анадолының көптеген мәдени орталықтарында сөзсіз биік беделге ие болды. Сонымен бірге, шайхтың өзінің басты шығармаларының мазмұны әлеуметтік мәселелерді қамтығандықтан Анадолыдағы түркі тілдес әдебиеттің одан әрі дамуына ықпал етті. Шынында, бұл кезде Сұлтан Веледтің де, әкесі Маулананың да шығармалары кеңінен таралған еді.

Сондай-ақ, Сұлтан Веледтің түрікше өлеңдерін басқа Кіші Азиялық ақындар шығыс ақындарына тән шығармашылық бәсекеге лайықты туынды ретінде қабылданды. Мұндай бәсекеге лайық болу - қоғамдық және әдеби рөлін ескере отырып, берілер баға болғандықтан, кез-келген Анадолы түрік ақыны үшін үлкен құрмет болды. Міне, Сұлтан Велед салған сара жолмен Анадолының түрік тілдес әдебиеті жаңа шығармалармен байи түсті. Атап айтқанда, Ахмед Гүлшеһри өзінің «Мантык ат-тайыр» («Құстардың тілі») поэмасын аяқтады. Сонан соң, тағы да бірқатар анадолылық түрік тілінде онша көп емес шығармалар жазылды. 1350 жылдары Ходжа Менсуд ибн Ахмед өзінің романтикалық месневиі «Сухейль және Невбахарды» жазуға кірісті. Тағы бір суфийлік шайх Ашық-паша болса 1330 жылы «Гариб-нама» поэмасын жазды. 1367 жылы Фахреддин Якуб «Хұсрау-Шырын» поэмасын жазып бітірді. Осы арада атап өтер жайт, Сұлтан Веледтің түрікше өлеңдері мен аталмыш шығармалардың арасында жақындастыратын ортақ белгілері бар. Олар: қарапайым, түсінікті және таза түрік тілінде. Стиль жағынан дәл түріктің поэтикалық дәстүріне сай, ешқандай қоспасыз.

Сондай-ақ, Сұлтан Велед кезеңінен кейін оның салған жолымен халық әдебиетінің дамуы байқалады. Түрік ғалымдары атап көрсеткендей, XIV ғасырда қалаларда өмір сүрген халық ақындары Ахмед Факихтың, Сұлтан Веледтің және Шейад Хамзидің поэтикалық тәсілдерін меңгеріп және жаңа поэтикалық тілде діни халықтық дастандар жазды. Халықтық жиындарда өздерінің өлеңдерін оқумен, бұл ақын да халық арасында өте кеңінен танымал болды.

Кониялық ақынның түрікше өлеңдерінің генезисі туралы мәселе 1900 жылы ортаға шыққан болатын. Э. Гибб Сұлтан Веледтің «Рюбаб- наме» атты шығармасын зерттей отырып: «Біз ақынның бүкіл ережелерді бұзып, не үшін түрікше өлеңдер жазып месневисінің ішіне кіргізгендігін білмейміз», - дейді (24).

Түрік әдебиеті тарихшылары бұл феноменді өте қарапайым сөздермен айтады: Сұлтан Велед, Анадолыда өмір сүрген түріктерге, әлеуметтік ортаға сопылық ағымының тағлымын және әкесі Жалал әд-Дин Румидің идеяларын жеткізу мақсатында түрікше өлеңдер жазған (Gibb. E.J.W., 1900).

Бір қарағанда бұл өте дұрыс сияқты болып көрінгенімен, Гиббтың жоғарыда ортаға қойған мәселесіне жауап бере алмайды.

Сұлтан Веледтің түрік тілінде өлең жазуының объективтік себебі әлі күнге дейін нақты зерттелмеген дей келе, осы мәселеге байланысты берілген мәліметтердің әдебиет тарихы тұрғысынан сәйкес емес екендігін көрсетіп және осыған байланысты Сұлтан Веледтің түрік тілінде өлең жазу себебін қайта қарауды ұсынған ғалымдар да болды (Фомкин М. С., 1994. с 194).

Қолданылған әдебиеттер

- Awni A., *Menagib-i Hazret-i Mevlana Celaleddin Rumi*. Istanbul, 1331/1913.
- Baykara T., *Türkiye Selcukları Devrinde Konya*. Ankara, 1985.
- Behrmauer W.F.A. Über die 156 seldschukischen Distichen aus Sultan Veled's Rebabname. *Nachtag von Prof. Fleischer*. –ZDMG. 1869, Bd. 23, с. 201-211. Бадиаазман Ф.Ф., Маулана Джалаладдин Мухаммад машхур ба-Маулави. Терхан, 1315/1936.
- Бомбачи А. Тюркские литературы: Введение в историю и стиль. – Зарубежная тюркология. Вып.1. Древние тюркские языки и литературы М., 1986, с. 191-293.
- Divani Sultan Veled. Nşr. F.N.Uzlu. Istanbul, 1941.
- Еремеев Д.Е., Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории) М., 1971.
- Evllyalar Ansiklopedisi, Istanbul 1993. с.11.
- Фомкин М. С. Султан Велед и его тюркская поэзия. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1994. с 194.
- Gibb. E.J.W., *A History of Ottoman Poetry*. Vol.1.L.1900.
- Гузев В.Г., Староосманский язык. М., 1979.
- Гордлевский В.А., Житие Садреддина Коневи. – Избранные сочинения. Т.1. М., 1960, с. 219-225.
- Hodgson M.G.S. *The Venture of Islam. Consience and History in a World Civilization*. Vol. 1-3. Chicago, 1971-1977.
- Jami, *Mawlana Noor al-din Abd al-Rahman. The Nafahot al-Ons min Hadharat al-qods, or the Lives of the Soofis*. Calcutta, 1859.
- Köprülüzade M.F. *Anatolya`da Islamiyet*. Istanbul, 1922.
- Köprülüzade M.F., *Türk dili me edebiyati hakkında araştırmalar*. Istanbul, 1934.
- Mansuroğlu M., *Calaladdin Rumi`s türkische Verse*. –UAJ. 1952, Bd. 24, H. 3-4, с. 106-115.
- Radloff W., *Über alttürkische Dialekte: 1. Die seldschukischen Verse im Rebab-Nameh*. MAs. 1890, t. 10, livr. 1, с. 17-77.
- Rymkiewicz St., *Gazele Sultan Velede*. – *Przeglad orientastyczny*. 1. Warszawa, 1962, с.3-17.
- Султан Велед, Валаднаме. Маснави-и Валади. Ба тасхих ва мукаддама-и Джалал Хумай, Техран, 1315/1936.
- Uzlu F.N., *Mukaddime*. - *Divanî Sultan Veled*. İstanbul. 1941, с. 1-91.
- Veled Celebi, *Divan-i Türkî-i Sultan Veled*. Istanbul, 1341/1922.

Kimyanın Tədrisində Şagirdlərdə Yaradıcı Fəaliyyətin İnkişaf Xüsusiyyətləri

Hümbətova Almara¹

Açar sözlər: kimya, fəal təlim, təlim və tədris prosesi, yaradıcı təfəkkür, yaradıcılıq, şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması, kurikulum.

Ключевые слова: химия, активное обучение, обучение и преподавание, творческое мышление, творчество, студенческая идентичность, учебная программа.

Key words: chemistry, active learning, training and teaching, creative thinking, creativity, student identity, curriculum.

“Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq hər şeydən çox təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır”. (Heydər Əliyev)

Müasir dövrdə informasiyanın artdığı bir vaxtda şərait müəllimin qarşısında böyük tələblər qoyur. Müəyyən olunmuşdur ki, müəllimin mənəvi zənginliyində psixoloji biliklər əsas rol oynayır. Bu təbiidir. Müəllim öz şagirdlərinin mənəvi aləmi ilə yanaşı onların psixoloji xüsusiyyətlərini bilməklə, şagirdlərin mənəvi aləminə nüfuz edə bilirlər. Belə ki, tədris prosesində müəllim şagirdlərinin nəyə qadir olduqlarını müəyyən etməyi bacarmalıdır. Elmi səviyyəsi yüksək olan müəllim dərstdə müşahidəçilik qabiliyyətindən məharətlə istifadə etməklə, sinfi düzgün idarə etməyi bacarır.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti onun şəxsi keyfiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Şagirdlərinin fənnə olan marağını inkişaf etdirən, olimpiada və müsabiqələrdə onların iştirak etməsinə çalışan müəllim şagirdlərinin intellektual imkanlarını, qabiliyyət və istedadlarını göstərmələrinə imkan yaratmalıdır, yəni müəllim şagirdlərinə müstəqillik verməklə, onlarda yaradıcılığın formalaşmasına nail olur. Şagird həlli qoyulan məsələni özü müstəqil təhlil etməli, yoldaşları ilə birgə sərbəst fikir mübadiləsi aparmalı, sonda nəticə çıxarmağı bacarmalıdır. Belə ki, tədqiqatçı şagirdlər müstəqil düşüncə, məntiqi nəticə əldə edirlər ki, bu da şagirdlərin tədqiqatçılıq

qabiliyyətlərinin inkişafına səbəb olur.

Təlimin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri şagirdlərdə savadlı nitq vərdişlərinin aşılanmasıdır. Tədris prosesində tətbiq olunan metodlar tək-cə proqram dairəsində bilik və bacarıqların verilməsində deyil, həm də hərtərəfli inkişaf etmiş yaradıcı şəxsiyyətin formalaşmasına xidmət etməsindədir. Məqsədinin nədən ibarət olduğunu əvvəlcədən müəyyənləşdirən müəllim kimyanın tədrisində elementlərin, qanunauyğunluqların düzgün ifadə olunmasında, öz nitqinin aydınlığına fikir verməlidir. Müəllimin nitqinin aydınlığı, sürəti, tələffüzü, emosionallığı, təlim zamanı öz şagirdlərinə tədricən sirayət edir. Bu vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi üçün müəllimdən əmək, yaradıcılıq və. s. tələb edilir. Pedaqoji

¹ Təhsil Problemləri İnstitutunun Dissertantı, humbatova.almara@gmail.com

təcrübəmə əsaslanaraq deyə bilərəm ki, kimyanın tədrisində şagirdlərin səlist, savadlı danışmaları üçün nitq mədəniyyətinin müxtəlif yollarından istifadə etmişəm. Belə ki, dərslərin ilkin günündən şagirdlərə kimyəvi elementlərin işarələrini düzgün yazmağı, adlarını düzgün ifadə etməyi öyrətmişəm. Çalışmışam ki, ilk gündən şagirdləri kimya dilində danışmağa alışdırım. “Fərdi iş” təlim forması şagirdin sərbəst düşünməsi üçün real imkanlar yaradır. Belə ki, fərdi iş şagirdin fəallığını izləmək, potensial imkanlarını müəyyənləşdirmək və inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bunlar şagirdlərin nitqinin və məntiqi təfəkkürünün inkişafına kömək edir. Testlətlər üzərində sərbəst işlər isə şagirdlərin müstəqilliyini artırır. Kimya dərslərində şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi mühakimə, məntiq, düzgün söz və ifadə seçmək, dinləmək bacarıqlarının vəhdətini tələb edir. Kimya dərslərində müəllimin şagirdlərə seçdiyi mövzu haqqında qoyduğu problem yaradıcı xarakter daşmalıdır ki, şagird müəllimin verdiyi sual ətrafında sərbəst düşünsün, özü əldə etdiyi fikri söyləsin. Beləliklə, müəllim bu cür təlim yollarından istifadə etməklə, şagirdində mühakimə yürütmək qabiliyyətini formalaşdırır.

Kimyanın tədrisində müvəffəqiyyət əldə etmək üçün şagirdlərdə idrak fəallığını artırmaq, yaradıcı fəaliyyəti şəxsiyyətin inkişaf mexanizminə çevirmək əsas şərtədir. İnsanın dərk olunmuş məqsədi ilə tənzim edilən daxili və xarici fəallığı, məlumdur ki, fəaliyyət hesab edilir. İnsan fəaliyyəti sayəsində aləmi yaratmağa, məqsədəuyğun şəkildə dəyişdirməyə qadirdir. Ona görə də insanın fəaliyyəti onun tələbatının ödənilməsinə yönəlmiş məqsədəuyğun prosesdir.

Təcrübə göstərir ki, hər bir fəaliyyətdə yaradıcılıq tələb olunur. Yaradıcı fəaliyyət isə, ictimai əhəmiyyətə malik yeni məhsul verən fəaliyyətdir. Şüurlu xarakter daşıyan yaradıcı fəaliyyət zamanı səmərəli vasitələrdən istifadə olunur. Məsələn, şagirdlərin diqqətini lazımi nöqtəyə cəmləşdirmək, onu axtarıcılığa, tədqiqatçılığa yönəltmək lazımdır. Bu da onları yaradıcı fəaliyyətə istiqamətləndirir. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin inkişafına, formalaşmasına sərbəst kimya məsələlərinin həlli və test tapşırıqları güclü təsir edir.

Kimyadan təcrübələr mütləq aparılmalıdır, çünki şagirdlər özləri tədqiqatın aparılmasında iştirak etməklə, mövzunu daha asan öyrənirlər. Şagirdlər kimyəvi hadisələri və onlara aid olan kimyəvi reaksiyaları səbəb – nəticə baxımından mənimsədikdə onların qazandıqları biliklər şüurlu olur, həmin bilikləri isə asanlıqla tətbiq etmək bacarığına yiyələnirlər.

Fəaliyyət təcrübəsi zamanı biliyin öyrənilməsi asanlaşır. Bildiyimiz kimi kimya fənni həm maraqlı, həm də zəngin elm olduğu üçün geniş imkanlara malikdir. Belə ki, bu fənn şagirdlərin təfəkkürünün hərtərəfli inkişaf etdirilməsində böyük rol oynayır. Kimyəvi elementlərin və ilk kimyəvi anlayışların öyrənilməsi, dövrü cədvəldə yerləşən mühüm kimyəvi elementlərin quruluş və xassələrinin öyrənilməsi şagirdlərin təfəkkürünə güclü təsir göstərir. Başqa fənlərdən fərqli olaraq kimyanın həm kimyəvi reaksiyalarla zəngin olması, həm də hər mövzuya aid praktiki işlərin və laboratoriya təcrübələrinin olması qabiliyyətli şagirdləri cəlb edir. Sırr deyil ki, kimya fənnini asan qavrayan şagirdlər başqa fənlərin öyrənilməsində çətinlik çəkmirlər. Şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi, tədris prosesində müəllimin dərslə hazırlıq səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Kimya dərslərində təlimin şagirdlərin həyat təcrübəsi ilə əlaqələndirilməsi onlarda məntiqi təfəkkürün inkişafına müsbət təsir göstərir.

Zamanın intellektual yarışında təlim zamanı şagirdlərdə yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafı nəticəsində aşkar olunan istedadların qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi ölkənin tərəqqi problemi. Respublikamızda kurikulum islahatının həyata keçirilməsinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013 - cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının nəzərdə tutduğu tədbirlər orta məktəb müəllimlərindən peşəkarlıq qabiliyyətinin yüksəldilməsini tələb edir.

Müasir təhsilin əsas vəzifələrindən olan, qloballaşan dünyanın tələblərinə cavab verən müasir dünyagörüşlü, ümumbəşəri dəyərlərə malik şəxsiyyət formalaşdırmaqdır – kimya fənni kurikulumunun məzmunu da bunları tələb edir. Kimya fənni kurikulumu dərslük və dərslər vəsaitlərinin, müəllim və şagirdlər üçün resursların hazırlanmasını, eyni zamanda təlim prosesinin səmərəli təşkili üçün zəruri tələblərin əsasını təşkil edir. Kimya fənninin yeni məzmununda verilməsi kurikulum sənədinin demokratik xarakterindən irəli gəlir. Nəticəsi isə müəllimlərə tədris prosesində sərbəst olmağa, müvafiq təlim strategiyaları seçməyə, öz imkan və şəraitlərinə uyğun təlim strategiyaları hazırlamağa imkan verir, onları müasir dərslüklərin hazırlanmasına yönəldir. Təlim strategiyaları seçilərkən, qiymətləndirmə standartları, fənnin məqsədləri, fənnin məqsəd və vəzifələri, şagirdlərin potensial imkanları nəzərə alınır. Fənnin təliminə verilən əsas tələblər, təlimin təşkilində istifadə olunan forma və üsullar, tədris olunan fənn üzrə təlimin planlaşdırılması kurikulumda təlim strategiyalarına daxildir. Mövzunun şagirdlərə dərindən mənimsənilməsinə əsas məqsəd kimi qarşıya qoyan müəllim məqsədinə çatmaq üçün öz işinə yaradıcı yanaşaraq, təlim metodlarından ağıl inkişafı üçün ən çox əhəmiyyəti olan - müstəqil işlərdən, həm də bilik, bacarıq və vərdislərin tətbiqinə xidmət edən üsullardan (praktiki işlər, çalışmalar və s.) istifadə etməklə dərslər yüksək səviyyədə qurur. Dərslər prosesini fəal təlim texnologiyaları ilə zənginləşdirən müəllim, öyrətmə prosesinə xüsusi diqqət yetirməli, bu prosesə yeni çalarlar əlavə etməklə, şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün, dünyagörüşünün müasir tələblər səviyyəsində inkişaf etdirilməsinə nail olar.

Şagirdlərin kimya fənnindən bilik, bacarıq və vərdislərinin möhkəmləndirilməsi, formalaşdırılması kimi məsələlərin həlli vacibdir. Bu fənn məsələlərin həll etdirilməsini tələb edən elmlərdəndir.

Müasir yanaşmalara görə ümumtəhsil məktəblərində elə bir pedaqoji sistem olmalıdır ki, həmin sistem şəxsiyyətin (şagirdin) inkişafı, meyl, maraq və qabiliyyətlərin formalaşması, həmçinin onun mənəvi və əxlaqi cəhətdən layiqli bir vətəndaş kimi yetişməsi üçün maksimum şərait yarada bilsin. Belə olan halda məktəbin idarəetmə sistemi işlərin yüksək səviyyədə həyata keçməsinə təmin etməlidir (1,53). Pedaqoji təcrübəmə əsaslanaraq, qeyd olunanlarla yanaşı, belə nəticəyə gəlmək olar ki, təlim prosesində şagirdlərin öyrənmə prosesini asanlaşdırmaqla, onların müstəqil bilik öyrənmələri üçün əlverişli mühit yaradılmalıdır. Şagirdlərin fəaliyyətinə düzgün istiqamət verməklə, bütün şagirdlərin öz fikirlərini sərbəst ifadə etmələrinə imkan yaranır. Şagirdlərin fəallığı ilə keçən təlim prosesi onların azad bilik əldə etmələrinə imkan yaradır. Yəni dözümlü, tələbkar, ədalətli kimi keyfiyyətlərə malik olan müəllim, təlim prosesində şagirdlərinə elə bir azadlıq verir ki, onlar öz qabiliyyətlərini göstərməklə yanaşı, özlərinə inanır, yeni ideyalar irəli sürür, öz məsuliyyətlərini anlaşırlar.

Konkretlik, təfəkkür çevikliyi, ünsiyyət kimi zəruri keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən müəllim, şagirdlərin kimyəvi qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün, onların təcrübələri apararkən təhlükəsizlik texnikası qaydalarına əməl etmələrinə, müstəqil işlərin bütün formalarından yaradıcılıqla istifadə etməklə, şagirdləri eksperimental məsələlərin həllinə cəlb etmək, maddəni, təcrübə prosesini dərk etmək bacarığını formalaşdırmaq kimi mühüm prinsiplərə fikir verməlidir. Kimya müəllimləri şagirdlərə kimya elmi haqqında bilikləri sistemli şəkildə elə öyrətməlidirlər ki, nəticədə şagirdlər aldıkları bilikləri bacarıqlara çevirib, gələcəkdə onu praktikada tətbiq edə bilsinlər.

Nəticə etibarilə Respublikamızda yüksək təhsil prosesinin yaradılması, yeni tədris texnologiyalarının təbliği, sürətlə aparılan məktəb tikintisi, onların maddi – texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, təhsilin əsas məqsədlərindən biri olan şagirdlərdə yaradıcılıq

fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün Dövlət başçısının göstərdiyi diqqət və qayğı bütün təhsil işçiləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 4 may 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015- ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya” və həmin Strategiya ilə bağlı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi elmin inkişafına dövlət dəstəyini şərtləndirən amillərdəndir.

“Azərbaycan – 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında qeyd olunur ki, Azərbaycan təhsilinin dünya və Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası güclənəcəkdir.

Summary

After Azerbaijani Republic gained independence according to new educational policy it was started raising the level of education up to the worldwide standards through reforms, taking important steps on the way of integration and carrying out researches. The article deals with the organization of independent work of students of pedagogical universities. The article substantiates the relevance of life skills based program for reforms in the education system. The point I emphasize in my article is that using the new technologies, actually, is not so difficult and does not need any special or extraordinary knowledge.

The article swept aside that taking as a basis the principle of integrative, students should be given the integrative knowledge, which reflect the ordering of the world, coherence, consistency human brain perceives the whole knowledge easily and for a long time can be saved in memory. In chemistry curriculum states that to achieve any problems, knowledge of the two subjects are not enough, therefore, for the acquisition of good knowledge, the need to use integrative knowledge of the different sciences. Using integrative knowledge, students achieve better results in their studies.

In the article, the students physical and intellectual capabilities, taking into account the inclination and interest, to teach him the basics of science and identity as a form of society to develop an effective, independent and creative thinking, mastering the national and universal human values, common culture and patriotic citizen, and bring them to the conscious choice of profession given method.

- One of the duties forward of the strategies is to provide contemporary knowledge and acquired skills. To this end, the chemistry teacher should strive to use all possibilities for teaching the subject. At this time students there is an ability to do the analysis and synthesis problems, build combined tasks independently to solve this problem, analyze the observations made during the experiments from the scientific point of view to justify the hypotheses.

- As a result of held investigations is established that using interactive methods of teaching at chemistry lessons contributes the development such sides of personality as independence, creativeness in solving different problems.

- The skillful application of active learning methods, as shown by teachers in the educational process ensures the development of any form of students.

- Students at a high level of training materials to teachers in the first place should try to embrace free, independently of their knowledge. The main purpose of this article, the ability to increase knowledge and skills of students, to strengthen the sense of responsibility for their natural resources. To achieve this goal, the role of active teachers and chemistry students were the main directions in development of education.

- The article is devoted to interactive methods used in the education system, necessity of development student's creative, critical and logical thinking. Describes the various methods and techniques of active learning and gives examples of their applying.
- These methods should be used so skillfully annexed to school without feeling that students themselves. And it was easy to grasp. This means that today, our education, requires great responsibility to themselves.
- Teachers, students, pupils of the school to prepare for the class a level is passed to the influence of the relationship. If students have sympathy for teachers in the classroom teacher, then they listen attentively and try understanding the words.
- It is noted in the article that social, political and economic development of the country requires radical changes in the field of education. Implementation of these changes is impossible without knowing the pedagogical technologies, requirements of training and education. The ways of rising interest in pedagogical workers and in public order master these technologies, its positive impact on the learning process and successful results of this impact are reflected in the article.
- This research teaches the most important methods of chemistry in Azerbaijan education system and proves that the computer – aided education makes these methods more useful. In this article, the methods and recommendations are given in order to improve the teaching of chemistry in Azerbaijan.
- Modern school teachers to school require serious preparation. When teachers should be mentioned that on the basis of scientific and technological innovations of the important political events, to understand their knowledge constantly, consistently to address the issue should be able to help, facts and events should increase in the class information structure of what promotes therefore.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası. "Azərbaycan müəllimi", Bakı, 2013, 41s.

Akif Əliyev. "Ümumtəhsilin keyfiyyəti və onun idarə olunmasında qiymətləndirmənin rolu", Azərbaycan məktəbi, Bakı, 2004. 53s.

M. M. Abbasov, A. H. Əliyev, M. S. Fərəcov, V. S. Əliyev. "Ümumtəhsil məktəbləri üçün kimya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu), (VII – XI siniflər üçün).

Zülfüyyə Veysova. "Fəal interaktiv təlim". Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı, 2007.

A. H. Əliyev. "Müasir pedaqoji texnologiyalar və kimyanın tədrisində onlardan istifadənin metodikası". Bakı, 2009.

A. Z. M əmmədova. "Kimyanın tədrisi metodikası". Proqram. Bakı, 2012.

Студенттердің Креативті Дағдыларын Дамытудағы Жобалау Технологиясының Рөлі

Бейсембаева Кенже Доғарқызы¹, Каримова Разия Елеупанқызы²

Role of Project Technology in Developing Students Creative Skills

Abstract

Process of professional forming of the identity of future teachers, replaces process of development of professional knowledge, skills as process of traditional understanding of the highest pedagogical educational process. The task of the higher school includes creation of necessary conditions for common cultural and professional and pedagogical training of the teachers ready to implementation of the personal oriented education in own practical activities, as the complete identity of future teacher. In the conditions of an education humanization training of teachers with the developed empathy, is one of urgent problems today, it is also considered a subject of scientific many scientists of a discussion. At the same time, though rather scientific research directed for forming empathy of future teachers in pedagogical and psychological researches in the course to professional training of future teachers, isn't created complete concepts about this problem and system approach, allowing effective development of empathy of future teachers yet.

Keywords: Project, Project Training, Project Method, Project Activity, Creative, Creative Thinking, Creative Skills, Project Education Technology.

Қазіргі әлеуметтік жағдайда және кәсіби-педагогикалық іс-әрекеттің жаңаша жағдайларында мұғалімнің рөлі, оның кәсіби құзыреттілігі артып келеді. Мұғалімнің тұлғасына қойылатын жаңа талаптар туындауда, оларды жүзеге асыру көп жағдайда мұғалімнің кәсіби-маңызды сапаларының қалыптасуына байланысты, аталған сапалардың арасында эмпатия адамның басқа адамдармен өзара әрекеттестік үдерісінде олардың жай-күйіне ену, оның күйін, көңіл-күйін, рухани жай-күйін түсіну қабілеті ретінде жетекші орындардың бірін алады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты 2014 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында қазіргі заманауи қоғамды алға дамытудың ең тиімді жолдарының бірі ретінде елдің болашағын өрге сүйрейтін жастардың білімін, біліктілігін арттырудың қажеттілігі туралы айтылады, сонымен бірге аталған Жолдауда Елбасымыз төмендегідей

¹ Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистры, missis.kenzhe@bk.ru

² Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистры

күнды ой-пікірін білдіреді: «Біздің болашаққа барар жолымыз қазақстандықтардың әлеуетін ашатын жаңа мүмкіндіктер жасауға байланысты. ХХІ ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар. Бұл үшін біз не істеуіміз керек? Біріншіден, барлық дамыған елдердің сапалы бірегей білім беру жүйесі бар. Ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда бізді ауқымды жұмыс күтіп тұр. Орта білім жүйесінде жалпы білім беретін мектептерді Назарбаев зияткерлік мектептеріндегі оқыту деңгейіне жеткізу керек. Мектеп түлектері қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білуге тиіс. Оларды оқыту нәтижесі оқушылардың сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру болуға тиіс» [Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты 2014 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауы, 2014 жыл, 11-б].

Әлемдегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен байланысты, қазіргі заманғы қоғамда өзгермелі еңбек жағдайларына жедел бейімделе алатын, оңтайлы қуат шығынымен жұмысты атқара алатын, өзіндік білім алуға, өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі дамытуға қабілетті белсенді, әрекетті адамдарға деген қажеттілік пайда болды. Қазіргі заманғы адамның аса маңызды сапаларының арасынан айқындалатындары: белсенді ойлау әрекеті, ойлаудың сыншылығы, жаңаны іздеу қабілеті, білімді өз бетімен меңгеру тілегі мен шеберлігі. Сол себепті, білімге деген тұлғаның дербестігін және жауапкершілігін дамытуға ықпал ететін, оның өзіндік дамуына, өзіндік реттеуіне, өзін-өзі жүзеге асыруына бағдарланатын функция жүктеледі.

Соған орай жобалар әдісіне ерекше зейін аударылады. Жобалар әдісін қолдану шеберлігі – оқытушының жоғары біліктілігінің көрсеткіші, оның оқыту мен дамытудағы прогрессивті әдістемесінің көрсеткіші. Бұл технологиялар ең алдымен, адамның постиндустриалды қоғамдағы жедел өзгертін жағдайларға бейімделу шеберлігін қамтитын ХХІ ғасырдың технологиясына жатады.

Жобалық оқыту білімгерлердің белсенді дербес ойлауын дамытудың жолдарын, тәсілдерін табуға, олардың білімді есте сақтауына және қайта жаңғыртуына, оларды тәжірибеде қолдану біліктеріне бағытталады. Жобалар әдісінің негізделетін жалпы принципі, оқу материалының білімгерлердің өмірлік тәжірибесімен тікелей байланысын құруға, олардың ортақ мәселені шешуде, практикалық тапсырмаларда (жобаларда) белсенді танымдық және шығармашылық бірлескен іс-әрекетіне құрылады. Жобалық оқыту теориясының негізгі ұғымдары ретінде, «жоба» және «жобалаушы іс-әрекет» дефинициялары алынады. Жоба деп, дербес құрастырылған және дайындалған бұйым (қызмет) түсіндіріледі – идеядан бастап, оны жүзеге асыруға дейін. Жобалау іс-әрекеті – бұл жобаларды орындауға бағытталған іс-әрекет.

Жобалық оқытуды қолданудың теориясы мен тәжірибесінің негіздері П.П. Блонский, П.Ф. Каптерев, П.Р. Поляков, В.В. Рубцов, В.Д. Симоненко, В.Н. Шульгин және т.б. ғалымдардың еңбектерінде құрастырылған. Қазіргі кезде жобалар технологиясы жаңа серпінге ие болды, Оқыту технологиясы ұғымына негізделе отырып, Е.С.Полат жобалар әдістемесін «нақты өнімді құру үдерісінде білімгерлердің белгілі тұлғалық сапаларын бір мезгілде қалыптастыруды және креативтілікті дамытуды, танымдық іс-әрекетті белсендірудің дидактикалық құралы ретінде болатын, өзінің мәні бойынша, ізденістік, проблемалық және шығармашылық әдістердің жиынтығы» ретінде қарастырады. Жобалық оқыту технологиясын қазіргі заманғы оқыту тәжірибесіне ендіру қажет [Кукушкина В.С. 2006, 212-бет]

Жобаны орындауда көрсетілетін мәліметтер: проблема; жобаның мақсаттары мен міндеттері; аталған проблеманы шешу үшін қолданылатын оқу материалы (әдебиет); білімнің белгілі бір саласындағы теориялық және практикалық маңыздылық; мұнда білімгерлердің интеллектуалды, адамгершілік, мәдени дамуының мақсаттарын жеке көрсету керек; жобаны орындау мерзімдері; топтың құрамы; жобаның нәтижелерін безендіру реті.

Жобалар үш сатыда орындалады: дайындық (зерттеуші); технологиялық; қорытынды. Жобамен жұмыстың әрбір сатысының өзіндік нақты өнімі болуы керек. Жобаны безендіру келесі жұмыстарды қамтиды: жобаның тақырыбы, пәні, топтар, жобаның сипаты (пәнаралық), ғылымның тараулары, жобаның типі, жабдықтар, жобаның мақсаты мен міндеттері.

Жобаның тақырыпнамасын таңдау әртүрлі жағдайда алуан түрлі болуы мүмкін. Бір жағдайда тақырыпнаманы білім беру ұйымдарының мамандары бекітілген бағдарлама аясында құрастыруы мүмкін. Басқа бір жағдайда – оны өзінің пәні, табиғи кәсіби қызығушылықтары, білімгерлердің қызығушылықтары мен қабілеттері бойынша оқу жағдаятын ескеріп педагогтар ұсынуы мүмкін. Үшінші бір жағдайда – жобалардың тақырыпнамасын білімгерлердің өздері ұсынуы мүмкін, олар өз кезегінде өзіндік танымдық және шығармашылық қолданбалы қызығушылықтарына бағдарланады.

Жобалар әдісін қолдануға қойылатын негізгі талаптар төмендегідей:

- интеграциялық білімді, оны шешудің зерттеушілік ізденісін талап ететін зерттеуші, шығармашылық тұрғыдағы маңызды мәселенің/міндеттің болуы;
- болжанатын нәтижелердің практикалық, теориялық, танымдық мәнділігі;
- білімгерлердің өзбетінділік іс-әрекеті;
- жобаның мазмұнды бөлігін құрылымдау (сатылы нәтижелерді көрсетумен);
- зерттеу әдістерін қолдану: зерттеу міндеттерінен туындайтын проблеманы анықтау, болжамның шешімін ұсыну, зерттеу әдістерін талқылау, соңғы нәтижелерді безендіру, алынған мәліметтерді талдау, қорытынды жасау, түзету, тұжырымдар (бірлескен зерттеу барысында «миға шабуыл», «дөңгелек үстел» әдістерін, статистикалық әдісті, шығармашылық есепті және т.б. қолдану).

Жобалар әдісін құрастырушы, американ профессоры Э.Коллингс әлемде бірінші болып оқу жобаларын жіктеуді ұсынды.

- Ойынның жобалары – әртүрлі ойындар, драмалық қойылымдар және т.б. Мақсаты – білімгерлердің топтық іс-әрекетке қатысуы.
- Экскурсиялық жобалар – қоршаған табиғатпен және қоғамдық өмірмен байланысты мәселелерді зерттеу.
- Баяндаушы жобалар, олардың мақсаты – алуан түрлі формада әңгімелеуден қанағаттану – ауызша, жазбаша және т.б.
- Конструктивті жобалар – нақты, пайдалы өнімді құру.

Жобалық технология бірнеше сатыларда жүзеге асырылады және олардың циклдың түрі болады. Жобалау іс-әрекеті бірізді айқындалған сатыларды есепке алынып жүзеге асырылады:

- құндылықты-бағдарлы;

- конструктивті;
- бағалаушы-рефлексивті;
- презентативті.

Жобалаушы циклдың бірінші сатысы – құндылықты-бағдарлы, ол білімгерлердің іс-әрекетінің келесі алгоритмдерін қамтиды: іс-әрекеттің мотивін және мақсатын саналы ұғыну, басым құндылықтарды айқындау, олардың негізінде жоба жүзеге асырылады, жобаның түпкі ойын анықтау. Аталған сатыда іс-әрекетті жобаны ұжымдық талқылау бойынша ұйымдастыру маңызды болып саналады.

Екінші саты – конструктивті, ол өзіндік жобалауды қамтиды. Берілген сатыда білімгерлер уақытша топтарға бірігіп немесе жеке болып, жобалау іс-әрекетін жүзеге асырады: жоспар құрастырады, жоба бойынша ақпарат жинауды жүзеге асырады, жобаны жүзеге асырудың формасын таңдайды (ғылыми есепті, баяндаманы құрастыру, графикалық модельді, күнделіктерді құру және т.б.).

Үшінші саты – бағалаушы-рефлексивті. Оның негізін білімгерлердің іс-әрекетін өзіндік бағалау құрайды. Рефлексия жобалау технологиясының әрбір сатысын қамтамасыз етеді. Алайда, дербес бағалаушы-рефлексивті сатыны айқындау, мақсатты бағытталған өзіндік талдауға және өзіндік бағалауға ықпал етеді. Аталған сатыда жоба безендіріледі, жинақталады және презентацияға дайындалады. Бағалаушы-рефлексивті саты жобаға қатысушының бүкіл топтың қабылдаған ақпаратын «өзінен өткізетінімен» маңызды болады, себебі кез келген жағдайда ол жобаның нәтижелерін презентациялауға қатысатын болады. Рефлексия негізінде жобаны түзету жүргізілетін болады (оқытушының, топтағы қатарластардың сын-ескертпелерін есепке алу). Білімгерлер жұмысты қалай жақсартуға болатынын, әрбір қатысушының топқа қосқан үлесін ойластырады.

Төртінші саты – презентативті, онда жобаны қорғау жүзеге асырылады. Презентация – әртүрлі топтардың және жеке іс-әрекеттің жұмыс нәтижесі, жалпы және жеке жұмыстың қорытындысы. Жобаны қорғау ойын формасында жүргізіледі (дөңгелек үстел, баспасөз конференциясы, қоғамдық сараптама және т.б.), сонымен бірге ойын емес формада жүргізіледі. Білімгерлер нәтижелер мен тұжырымдарды ұсынып қоймайды, сонымен бірге ақпарат алынған тәсілдерді сипаттайды, жобаны орындауда туындаған қиындықтар туралы айтады, алынған білімді және біліктерді, шығармашылық әлеуетті, рухани-адамгершілік бағдарларды көрсетеді. Аталған сатыда білімгерлер өзінің іс-әрекетінің қорытындысын ұсыну тәжірибесін меңгереді және көрсетеді.

Білімгерлерге тақырыпты зерттеуді аяқтаған кезеңге, жарнамалық пакет, буклет, афишаны, қысқаша мәтіндері, суреттері, фотолары, тақырыптың мәнді мазмұнын көрсететін деректері бар альбомды дайындау жүктеледі. Жобалық оқыту білімгерлердің аталған пәнге деген қызығушылығын дамытуға, оқуға деген мотивацияны арттыруға, дүниетанымдарын кеңейтуге ықпал етеді.

Жобаның негізіндегі проблеманы шешу үшін, студенттердің белгілі интеллектуалды, шығармашылық және коммуникативті дағдыларды меңгерулері қажет. Оларға мәтінмен жұмыс істеу шеберлігін (басты ойды айқындау, қажетті ақпаратты іздеуді енгізу), ақпаратты талдау шеберлігін, жалпылау, тұдырым жасауды және т.б. жатқызуға болады; әртүрлі анықтамалық материалмен жұмыс істеу шеберлігін де жатқызуға болады. Шығармашылық біліктерге жататындар: пікірталас жүргізу шеберлігі, серіктесті есту және тыңдай білу шеберлігі, дәйектермен бекітілген өзінің

көзқарасын қорғау шеберлігі; серіктеспен компромисс табу шеберлігі; өзінің ойын білдіру шеберлігі, осылайша, жобалар әдісін сауатты қолдану үшін, жоғары оқу орнында оқытудың біртұтас жүйесінде жүзеге асырылатын біршама дайындық талап етіледі.

Ең алдымен, оқытушы білімгерлердің жобалау іс-әрекетіне ерікті енуін қамтамасыз ететін «жобаны қосуды» ойластыруы қажет. Бұл проблемалық жағдаятты құру, студенттер үшін өмірлік маңызды практикалық тапсырманы талқылау, қызықты перспектива туралы әңгімелеу, әлеуметтік маңызды міндеттерді шешуге қатысуға мәртебелі адамдардың ұсынысын қабылдау болуы мүмкін.

Басқа маңызды тәсіл ретінде «толғау жұлдызы» алынады. Оның мәні оқытушы мен студенттің мәселені қоюында ашылады, ол өз кезегінде сұрақшаларға бөлінеді және білімгерлердің әрекет жүйесін анықтайды. Бұл мәселелерді теориялық және практикалық шешу, басты проблеманы шешуге жақындауға мүмкіндік береді. Мәні бойынша жобалау іс-әрекеті – бұл «толғау жұлдызы» жүйесі, білімгерлердің практикалық және соған сәйкес танымдық әрекеттер жүйесі.

Жобамен жұмысты «миға шабуыл» әдісінің жүзеге асыру мүмкін емес, мұнда білімгерлер жеке және топта проблеманы іздеуді, оны шешудің тәсілдерін жүзеге асырады, үздік нұсқаларды, идеяларды іріктейді, қорғайды, өздерінің көзқарасын негіздейді. Жобалық оқытуда жұмыстың нәтижелерін ұсынудың формасын таңдау маңызды. Жобаны ұсыну формасы оның тақырыбымен, мақсатымен, мазмұнымен, автордың жалпы түпкі ойымен анықталады. Жалпы ұсыныстар жобаның жанрына байланысты толықтырылуы мүмкін. Оқу жобалауының қорытындысын шығаруда, келесі тарауларды қамтитын пікірлер бетін қолдануға болады: қызықты, әсерлі сәттер; толық ашылған тақырыптар; нақтылау, пікірлер, тілектер, басты тұжырымдар.

Орындалған жобалардың нәтижелері материалдық түрде безендірілуі керек, яғни белгілі үлгіде безендірілуі қажет (бейнефильм, альбом, «саяхат» боржурналы, компьютерлік газет, альманах). Жобалық проблеманы шешу барысында білімгерлер білімнің әртүрлі саласындағы білімдер мен біліктерді қолдануына тура келеді. Жобалық оқыту технологиясы білімнің кез келген пәндік саласын оқытуда жүзеге асырылуы мүмкін.

Н.Г.Чернилова жобалық оқытуды «базалық теориялық білімді меңгеруге арналған ақпараттық үзілістермен кешенді оқу жобаларын бірізді орындауға» негізделетін дамыта оқыту ретінде қарастырады. Бұл анықтама жобалық оқытуға дамыта оқыту типі ретінде қатысты болады.

Білім беру жүйесінде жобалар әдісі бізге не үшін қажет?

Ең алдымен:

- білімгерлерді өзбетінділік, сыни ойлауға, ақпаратпен жұмыс істеу білігін үйретуге;
- деректерді білуге, ғылымның заңдылықтарына сүйеніп ойлау, негізделген тұжырымдар жасауға;
- өзбетінділік дәйекті шешімдерді қабылдауға;
- әртүрлі әлеуметтік рөлдерді орындап, командада жұмыс істеуге үйрету [Е.Ю. Ромашина. О.В.Чукаев., 2003.- 35-бет].

Кез келген зерттеуші, интеллектуалды іс-әрекет шығармашылық ойлауға сүйенеді. Ол шығармашылық ойлаусыз мүмкін емес. Шығармашылық іс-әрекет туралы

айтатын болсақ, онда шығармашылық, авторлық түпкі ойды және оны жүзеге асырудың авторлық көрінісін айта аламыз. Мұндай шығармашылық жұмысты «қабылдау», «қабылдамау» тұрғысында бағалауға болады. Жобалар әдісімен мүлдем басқаша болады. Мұнда бағалаудың дәл критерийлері болады, себебі мәселені қарастыру үшін, зерттеудің ғылыми әдістері, оны орындаудың объективті жағдайлары қолданылады. Тандалған ұстанымды дәйектеу, нақты деректерге, теорияларға, білімге, эксперимент мәліметтерінің бақылауына негізделеді.

Оқытушы мен білімгерлердің бірлескен іс-әрекетінде, оқытылатын пәндердің аясында жобалар әдісін сауатты, саналы ұғынылған түрде қолдану, оқу үдерісіне дәстүрлі оқытумен салыстырғанда, басқаша өзара қатынастар жүйесін, білімгерлердің интеллектуалды және шығармашылық мүмкіндіктерін құрметтеуге, ынтымақтастыққа, өзіндік сыни ойлауға негізделген танымдық іс-әрекеттегі басқаша жаңа тұғырды енгізеді.

Қазіргі заманда жобалық оқытуды жоғары оқу орнының білім беру ортасына ойластырып енгізу қажет. Жобалық оқытуды өзіндік мақсатқа айналдырмау қажет, ол білім беру үдерісін жетілдіру үшін, білімді жақсы меңгеру үшін, оқудағы мотивацияны дамыту үшін, әрбір қатысушының жалпы мәденетін сәтті қалыптастыру үшін құрастырылады және қолданылады. Жобалаудың материалданған өнімі ретінде оқу жобасы алынады, ол білімгерлердің өз бетімен қабылдаған проблеманы кеңейтілген тұрғыда шешуі, проблемалық жағдаятты шешуі ретінде анықталады. Жобада шешімнің ғылыми (танымдық) жағымен қатар, әрдайым эмоционалды-құндылықты (тұлғалық) және шығармашылық қырлары болады. Кейде мазмұнның эмоционалды-құндылықты және шығармашылық компоненттері, білімгерлер үшін жобаның қаншалықты маңызды екендігін және оның дербес қалай орындалғанын анықтайды.

Жобалар әдісінің негізіне, білімгерлердің танымдық, шығармашылық дағдыларын дамыту, өз білімдерін өз бетімен құрастыру шеберлігі, ақпараттық кеңістікте бағдарлану шеберлігі, сыни ойлауды дамыту алынады, бұл өз кезегінде болашақ мамандардың кәсіби өзін-өзі анықтауы үшін ерекше маңызды болып саналады.

Педагогикалық практикада жобалар әдісін қолдану, жеке-бағдарланған білім берудің міндеттерін мақсатты бағытталған тұрғыда шеше алады. Бұл әдістің әрекеттігі, оның білімгерлерге өздерінің қызығушылықтары бойынша іс-әрекетін тандауына, олардың қабілеттеріне сәйкес келетін, білімгерлердің білімдерін, біліктерін және дағдыларын қалыптастыруға бағытталуына мүмкіндік беруімен негізделеді. Жобаларды орындай отырып, студенттер инновациялық шығармашылық іс-әрекеттің алгоритмін меңгереді, өз бетімен ақпаратты табуға және талдауға үйренеді, әртүрлі салалар бойынша білімді алуға және қолдануға үйренеді, кемшіліктердің орнын толтыруға, шығармашылық тапсырмаларды шешу тәжірибесін игеруді үйренеді.

Аталған әдісті қолдануда, кәсіби үдерістің қатысушыларының рөлдері біршама өзгереді: оқытушы сараптамашы болып табылмайды, ол – демократиялық басшы, кеңес беруші, көмекші, сұрақ беруші адам, координатор, сараптамашы; оқытушының ұстанымы білімгерлерге өзбетінділіктің кеңдігін беретін жасырын түрде болуы қажет, соған сәйкес студент жобалау үдерісінің белсенді қатысушысы рөлін орындайды. Студенттің субъектілігін дамыту, оқу-танымдық іс-әрекетті жоспарлауда және мақсатты тұжырымдарда, оны ұйымдастыру мен қамтамасыз етуде көрініс береді. Жобамен жұмыс міндетті рефлексивті іс-әрекетті қамтиды: оқу тапсырмасын орындау барысында әрбір қатысушының меңгергенін бағалау, сәтсіздіктерді себептері қандай, неге қол жеткізілді, сәтсіздіктердің болашақта қалай алдын алуға болады және т.б.

Жобаларды құрастыра және жүзеге асыра отырып, білімгерлер ойлау дағдыларын, ақпаратты іздеу, талдау, эксперимент жасау, шешім қабылдау, өзіндік жұмыс мен топтық жұмыс істеу дағдыларын дамытады. Жобалаушы іс-әрекет білімгерлер үшін тартымды болып саналады, алайда оның тәрбиелік және білім беруші тиімділігі, жобалық оқытудың мәнін дұрыс түсінуге және оның мүмкіндіктерін педагогикалық практикада сауатты қолдануға байланысты болады.

Жобалаушы іс-әрекетті оқу үдерісіне енгізу, оқытушылардың психологиялық-педагогикалық даярлығын, сонымен бірге, студенттерді қолданбалы міндеттерді шешуге алдын ала оқытуды талап етеді. Жобалық технология зерттеуші дағдыларының – құзырлылықтардың негізі болып саналады. Олар қарым-қатынасқа, диалогқа, бірлескен талдауға, конструктивті сынға, әрекет тәсілдерін түзетуге деген даярлықта, міндеттерді шешудегі жаңа тұғырларды іздеуде байқалады. Жауапкершілік, өзбетінділік сияқты тұлғалық сапалар, білімгерлердің мінез-құлқында және оқу іс-әрекетінде басым орын алады.

Осылайша, жобаның студенттерге білім беруші әсері ешбір пікірталас тудырмайды, жобалаушы іс-әрекет барысында өмір үшін, болашақ кәсіптің жетістігі үшін қажетті тұлғаның маңызды сапалары қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты 2014 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауы, 11-бет.

Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей / Под общей редакцией В.С.Кукушкина.- М. ИКЦ «МарТ»: Ростов н/Д: издательский центр «МарТ».- 2006, 212-бет.

Педагогическое проектирование: Учебно-методическое пособие по курсу «Педагогические технологии и управление образовательными системами» для студент пед. вуза./ Сост. Е.Ю. Ромашина. О.В.Чукаев. /Научн.ред. А.А.Орлов.- Тула: «Инфра», 2003.- 35-бет

Региональные и Отраслевые Особенности Формирования и Развития Рынка Труда

Г.И.Мусаева¹

Резюме

В статье анализируются уровень и динамика различий между рынками труда регионов Казахстана за 2001-2015 гг. Рассматриваются ключевые индикаторы функционирования рынков труда – уровни экономической активности, занятости и причины безработицы, отраслевые структуры, выявлены основные особенности регионального рынка труда Казахстана. Обоснованы необходимость разработки и реализации конкретных дополнительных мер по регулированию рынка труда, а также, предложено создание органа, в функции которого могло бы входить регулирование занятости в региональном разрезе.

Ключевые слова: региональный рынок труда, занятость, безработица, отраслевые структуры занятости, совокупный спрос и предложение.

Regional and Sectoral Features of the Formation and Development of the Labor Market

Summary

The article analyzes the level and dynamics of the differences between the labor markets of the regions of Kazakhstan for 2001-2015. Key indicators of the functioning of labor markets - levels of economic activity, employment and causes of unemployment, sectoral structures, and key features of the regional labor market in Kazakhstan are considered. The need for the development and implementation of specific additional measures to regulate the labor market has been substantiated, and it also proposed the creation of an agency whose functions could include regulating employment in the regional context.

Keywords: regional labor market, employment, unemployment, sectoral employment structures, aggregate demand and supply.

¹Казанский Государственный Аграрный Университет, Магистр Экономических Наук. Казань, Россия, m.gulshat_kz@mail.ru

1. При переходе к инновационной экономике вопросы формирования сбалансированной и устойчивой рыночной конъюнктуры в отечественных регионах на базе повышения эффективности использования их трудового фактора не утрачивают актуальность, что обусловлено ролью индивида в региональных воспроизводственных процессах.

Успешное функционирование регионального рынка труда как сложного явления, развивающегося в результате происходящих в обществе социально-экономических процессов, возможно только при наличии достаточного количества трудовых ресурсов определенного качественного состава. Обеспеченность региона трудовыми ресурсами, их рациональное использование имеют огромное значение для эффективной деятельности предприятий различных форм собственности. Рынок труда является важнейшим элементом в системе региональных рынков, обеспечивающим реализацию целевой направленности регионального воспроизводства [1, С. 21-28].

Региональный рынок труда состоит из местных рынков, соответствующих территориальному делению региона на районы. Он отличается высокой степенью дифференциации, поскольку одновременно сосуществуют и развиваются как открытые, так и закрытые, регулируемые и саморегулируемые, «теневые» рынки труда. С одной стороны, на них отмечается повышение степени свободы труда, а с другой - имеет место монополизация условий занятости.

Согласно классификации И.Е.Заславского, следует выделять три основных типа региональных рынков труда: асимметричные, диверсифицированные и равновесные. Асимметричным рынкам труда присущи существенные перекосы в соотношении закрытого и открытого, регулируемого и «теневого» рынков труда, диспропорции в отраслевой структуре занятости и экономической активности населения. Это обусловлено «утяжеленностью» неадаптированных к рынку и монополизированных отраслей (градообразующих, военно-промышленного комплекса, тяжелой промышленности и т.д.) при стагнации рыночного сектора экономики и неэффективной системе регулирования перелива (оттока) рабочей силы, что сопряжено с ростом скрытой и регистрируемой безработицы [2, С. 83-95].

1.1. По официальным данным на 01.01.2016 год численность экономически активного население (ЭАН) достигла 51,1% от общей численности населения страны. Также, в общей численности ЭАН городское население составило 56,7%, женщины – 48,8%. Уровень экономической активности сложился в 71,1% [3, с. 8, 15] (Таблица 1).

Таблица 1 - Основные индикаторы рынка труда Казахстана

Показатели	1991	1995	2000	2005	2010	2015
1. Экономически активное население (ЭАН)						
тыс. человек	7716,2	7359,8	7107,4	7901,7	8610,7	9074,9
в % к предыдущему году		103,4	100,7	100,8	101,8	101,3
Уровень ЭАН, %	68,6	66,8	66,0	69,4	71,2	71,1
2. Занятое население (ЗН)						
тыс. человек	7716,2	6551,5	6201,0	7261,0	8114,2	8623,8
в % к предыдущему году		99,5	101,6	101,1	102,7	101,3

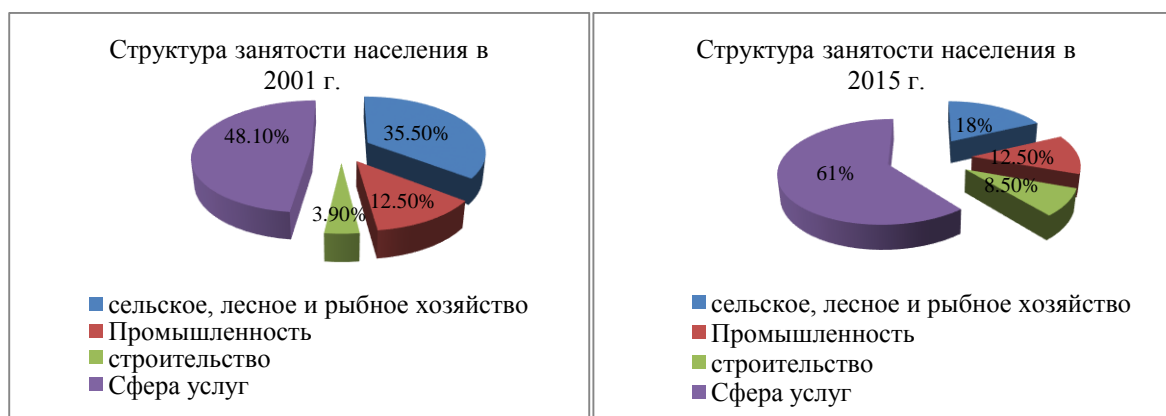
Уровень занятости, в % к населению:						
в возрасте 15 лет и старше	68,6	59,5	57,6	63,8	67,1	67,6
в % к ЭАН-ю	100,0	89,0	87,2	91,9	94,2	95,0
3. Наемные работники						
тыс. человек	7389,5	5466,4	3504,4	4640,5	5409,4	6294,9
в % к предыдущему году		90,7	104,5	103,8	103,3	103,0
Доля в численности ЗН, %	95,8	83,4	56,5	63,9	66,7	73,0
4. Самостоятельно занятые работники						
тыс. человек	326,7	1085,1	2696,6	2620,4	2704,8	2328,9
в % к предыдущему году		196,6	98,0	96,6	101,5	97,0
Доля в численности ЗН, %	4,2	16,6	43,5	36,1	33,3	27,0
5. Безработное население						
тыс. человек	-	808,3	906,4	640,7	496,5	451,1
в % к предыдущему году	-	150,7	95,4	97,3	89,5	99,8
6. Количество граждан, обратившихся в органы занятости в поисках работы, тыс. человек	184,8	351,9	368,2	262,5	434,3	358,1
7. Количество лиц, зарегистрированных безработных, тыс. человек	-	139,6	231,4	94,0	35,4	34,6
8. Доля зарегистрированных безработных в числ. ЭАН, %	-	2,1	3,7	1,2	0,4	0,4
9. Кол-во граждан, трудоустроенных орг. занятости, тыс. человек	89,7	92,2	72,9	184,7	381,7	185,7
% трудоустройства	48,5	26,2	19,8	70,4	87,9	51,8
10. Уровень безработицы, %	-	11,0	12,8	8,1	5,8	5,0
11. Уровень молодежной безработицы (15-24 лет), % ¹⁾	-	-	-	13,4	5,2	4,1
12. Уровень молодежной безработицы (15-28 лет), % ²⁾	-	-	-	11,9	6,6	4,3
13. Уровень долгосрочной безработицы, %	-	-	-	4,3	2,2	2,4
14. Экономически неактивное население, тыс. человек	3533,0	3658,3	3655,2	3476,9	3487,7	3680,1
15. Уровень экономической неактивности населения, %	31,4	33,2	34,0	30,6	28,8	28,9
Примечание - рассчитано автором по источникам: [4; 5; 6; 7, с. 87-88]						

¹⁾ Возраст отнесения к молодежи согласно стандартам Международной организации труда.

²⁾ Возраст отнесения к молодежи согласно Закону РК «О государственной молодежной политике в РК».

Из таблицы 1 видно, что за 1991-2015 гг. на Казахстанском рынке труда произошли существенные изменения. Например, численность ЭАН Казахстана увеличилась на 1358 тыс. человек (17,6%). Как известно, уровень занятости является одним из важных социально-экономических показателей рыночной экономики, которая отражает степень использования трудоспособного населения в сфере общественного производства. Величина данного показателя характеризует сложившуюся макроэкономическую ситуацию в стране, и зависит от развития производительных сил, научно-технического прогресса в обществе, а также от уровня благосостояния населения. В экономике республики были заняты 8,6 млн. человек, уровень занятости к ЭАН достиг 95,0%. Необходимо отметить, что увеличение занятости происходило в основном за счет снижения безработицы. Последние 15 лет численность безработного населения уменьшилась в два раза, с 906,4 тыс. человек в 2000 году до 451,1 тыс. человек в 2015 году. Рост промышленного производства, строительный бум, развитие рыночных финансовых институтов, формирование МСБ и т.д. позволили увеличить занятость населения. Среди занятого населения численность наемных работников составила 6,3 млн. человек (73%), самостоятельно занятых – 2,3 млн. человек (27%). В общем числе занятого населения доля мужчин составила 51,6%, женщин – 48,4% [7; 8]. В Казахстане высока доля самозанятого населения, несмотря на значительное снижение за 2006-2011 гг. Данная проблема по сей день остается одним из актуальных вопросов в развитии экономики страны и является одним из факторов бедности населения [9]. Все эти люди, как правило, имеют низкий и нестабильный доход.

Для отраслевой структуры занятого населения характерна тенденция ее перераспределения между секторами экономики. Структура занятости Казахстана такова, что основная часть населения работает в сфере услуг (61,5%) и сельском хозяйстве (18%), в промышленности (12,5%) и строительстве работает 8% населения (рис. 1).

Примечание – Составлено автором по источникам: [7, с. 42-43; 10; 11; 12].

Рисунок 1. Структура занятости населения

С точки зрения распределения рабочей силы доминирующим сектором казахстанской экономики выступает сегодня сектор услуг, где доля занятых составляет

61,5% (51,7%), в странах ЕС доля занятых в этих сферах составляет в среднем - 65-66% [7, с. 42-43; 10; 11; 12]. Учитывая множество неоднородных отраслей, входящих в сферу услуг, необходимо отметить, что в сфере услуг развитых стран значительный вес занимают профессиональные и сервисные услуги, в то время как в Казахстане почти треть (28,6%) занятого населения в сфере услуг приходится на торговлю и предоставление ремонтных услуг.

Анализ отраслевой структуры безработных свидетельствует об ее неравномерном распределении по секторам и отраслям экономики. В настоящий период основным поставщиком безработных являются промышленность и сельское хозяйство. При этом необходимо отметить, что безработица имеет место не только в традиционно трудоизбыточных районах, но и трудонедостаточных [13, С. 290-293].

Региональная безработица обусловлена неравномерностью развития отдельных регионов страны в условиях рыночной экономики. Даже в наиболее богатых и развитых капиталистических странах всегда есть менее развитые экономические территории с более высоким уровнем безработицы [14, с. 157]. В период с 2007 по 2009 год количество безработных во всем мире увеличилось почти на 20%. В 2009 году безработными были 83 млн молодых людей, что больше чем когда-либо за последние 20 лет. Мировая экономика, а особенно рынки труда, по-прежнему страдают от последствий спада 2009 года, хотя с начала кризиса прошло более 7 лет [15].

Отмечая определенный прогресс в снижении безработицы в Республике Казахстан необходимо отметить, что в этой сфере имеется еще ряд проблем и резервов по его снижению. Исследуя наиболее узкие места в функционировании национального рынка труда необходимо, прежде всего, выделить региональные диспропорции (Таблица 2).

Таблица 2 – Уровень безработицы в странах мира и в регионах Казахстана

Страны мира	1995	2000	2005	2010	2015
Европейский Союз	10,7	9,1	9,0	9,6	9,6
Евро-зона	10,7	8,3	8,1	9,5	10,8
Страны большой семерки (Великобритания, Германия, Италия, Канада, США, Франция, Япония)	6,7	5,8	6,2	8,2	7,1*
страны ОЭСР – Европа	10,3	8,6	9,0	9,6	7,9*
Страны ОЭСР – Всего	7,5	6,2	6,6	8,3	7,3**
Россия	9,4	10,6	7,2	7,5	5,6
Республика Казахстан	11,0	12,8	8,1	5,8	5,0
<i>Продолжение таблицы 2</i>					
Регионы Республики Казахстан					
Акмолинская	12,9	10,8	8,9	5,8	4,9
Актюбинская	10,9	11,4	9,2	5,3	4,9

Алматинская	11,6	10,2	7,3	5,6	4,8
Атырауская	11,1	13,5	9,1	5,4	5,0
Западно-Казахстанская	10,8	12,5	7,1	5,6	4,9
Жамбылская	11,5	12,7	9,8	5,7	4,9
Карагандинская	11,1	9,2	9,0	5,5	4,9
Костанайская	10,3	10,3	7,0	5,7	5,0
Кызылординская	13,2	13,9	8,2	5,9	5,0
Мангистауская	11,1	10,5	9,7	6,4	5,1
Южно-Казахстанская	11,4	11,5	9,7	5,9	5,2
Павлодарская	10,3	9,2	7,6	5,6	4,8
Северо-Казахстанская	7,5	8,9	7,9	5,8	4,9
Восточно-Казахстанская	11,0	7,3	7,5	5,7	4,9
г. Астана	10,4	9,3	8,2	6,2	4,7
г. Алматы	10,8	10,8	8,4	6,3	5,3
Примечание – Составлено автором по источникам: [5, с. 141, 220, 253; 7, с. 91; 16, с. 175-187, 206-207; 17, с. 13; 18, с. 81-85];					
* данные за 2013 г.;					
** данные за 2014 г.					

В регионах Казахстана по уровню безработицы существенного различия не наблюдается. Если в 2015 году уровень безработицы в среднем по республике был 5%, то в г. Алматы он составил 5,3%, и в 2 областях - Южно-Казахстанской 5,2% и Мангыстауской 5,1%. Самый низкий уровень безработицы отмечено в г. Астана (4,7%) и Алматинской, Павлодарской областях (4,8%). Проблемы безработицы связаны не только с фазами экономического цикла, но и со структурными изменениями. Основными причинами безработицы в Южных и Западных регионах страны, следует отметить, наличие здесь таких специфических демографических характеристик как большая численность населения, проживающей в сельских местностях. В то же время концентрация промышленного производства в центральных и восточных областях и в этой связи более высокий процент урбанизации определили и определяют более низкий процент безработицы в этих регионах.

Исходя из стратегии развития Казахстан 2050, индустриально-инновационной программы приоритетными областями развития в республике будут являться в будущем регионы, где в настоящее время наблюдается более низкий уровень безработицы. Исходя из этого, диспропорции в уровне занятости по регионам в дальнейшем будут все более и более усугубляться. В целях смягчения возможной негативной ситуации в функционировании национального рынка труда в республике необходимо создание органа, в функции которого могло бы входить регулирование занятости в региональном разрезе.

1.1.1. Характеризуя функционирование и развитие регионального рынка труда Казахстана, можно выделить основные особенности:

- высока доля самостоятельно занятого населения (27%) и безработных с высшим образованием (30,7%);
- безработица сопровождается нарастающим дефицитом рабочей силы;
- показатели занятости и безработицы не отличаются высокой достоверностью;
- Казахстанский рынок труда плохо организован. Отсутствует Биржа труда, поэтому нарушен принцип функционирования рынка труда. Существует структурный дисбаланс спроса и предложения трудовых ресурсов;
- рынок труда и рынок образовательных услуг не согласованы;
- проблемы неформальной занятости и соответственно, неофициальных рынков труда остаются проблематичными;
- в республике крайне дешевая рабочая сила;
- трудовые ресурсы не мобильны.

1.1.1.1. Таким образом, обобщая выше изложенное можно отметить, что каких-либо явных признаков приближающейся катастрофы в сфере занятости Казахстанского рынка труда не наблюдается. Исключение составляют лишь показатели общей безработицы на отдельных территориях региона. Одной из ключевых проблем регионального рынка труда является структурный дисбаланс спроса и предложения трудовых ресурсов по различным характеристикам. Все это указывает на необходимость разработки и реализации конкретных дополнительных мер по регулированию рынка труда. Требуется более активная деятельность муниципальных органов власти, следует шире использовать методы программно-целевого управления данной системой, которые позволят ускорить процесс изменения социально-экономической ситуации в положительную сторону.

Библиография

Занятое население по ВЭД на основной работе и статусу занятости за 2010-2016 годы. [Электронный ресурс] <http://www.stat.gov.kz>.

Заславский И.Е. К новой парадигме рынка труда // Вопросы экономики. – № 2. – 1998. – С. 83-95.

Казахстан в цифрах / Брошюра / Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Комитет по статистике. / Под ред. Н.С.Айдапкелова. – Астана, 2016. – 32 с.

Мусаева Г.И., Умирзакова М.А., Берикболова У.Д., Муханова А.Е. Основы семейного бизнеса. Учебное пособие. – ТОО «Қызылорда – Қанағаты». – Кызылорда, 2016. – 240 с.

Немерюк Е.Е., Аникин Л.С. Формирование регионального рынка труда и факторы, влияющие на его развитие // Изв. Саратов. ун-та. – 2007. – Т. 7. Сер. Социология. Политология. Вып. 1. – С. 21-28.

Нугербеков С. Казахстанский рынок труда характеризует динамичность // Казахстанская правда № 354-355 (27173-27174) 16.10.2012.

Нургалиева К. Особенности функционирования рынка труда в Казахстане // Высшая школа Казахстана. – 2010. – С. 290 - 293.

Основные индикаторы рынка труда в гендерном аспекте. 2001-2015 годы. [Электронный ресурс] <http://www.stat.gov.kz>.

Основные индикаторы рынка труда в Республике Казахстан (4 части). 19 серия. Статистика рынка труда и занятости. Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан. 2015 год. Часть 1, – 155 с. <http://www.stat.gov.kz>.

Основные социально-экономические показатели Республики Казахстан в 1991-2015 гг. [Электронный ресурс]. <http://www.stat.gov.kz>.

Официальный сайт Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан. www.enbek.kz.

Трунин С.Н. Экономика труда: учебник / С.Н.Трунин. – М.: ЗАО Издательство «Экономика», 2009. – 496 с.

Хусаинов Б. Глобальная экономика. KazPravda, 3 декабря, 2016г. www.kazpravda.kz/.

Экономическая активность населения Казахстана 1995-2005. Статистический сборник / под ред. Б.Смаилова. – Алматы, 2006.

Экономическая активность населения Казахстана 2005-2009. Статистический сборник / под ред. Б.Смаилова. – Астана, 2010.

Экономическая активность населения Казахстана 2010-2014 /Статистический сборник/ на казахском и русском языках. Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан / Под ред. А.А.Смаилова. – Астана, 2015 г. – 212 с.

Экономически активное население Казахстана 2008-2012 гг. / Статистический сборник / на казахском и русском языках Агентство Республики Казахстан по статистике / Под ред. А.А.Смаилова. – Астана, 2013. – 260 с.

Экономически активное население по регионам Казахстана /Статистический сборник / на казахском и русском языках Агентство Республики Казахстан по статистике. /Под ред. К.Абдиева. – Алматы, 2005. – 338 с.

Cəzaçəkmə Müəssisəsində Yeniyetmələrdə Deviant Davranışın Psixokorreksiyası

İradə HÜSEYNOVA¹

Yeniyetmələr arasında geniş yayılan deviant davranış çox mürəkkəb psixoloji problem kimi narahatlığa səbəb olur. Uşaq koloniyasında aparılan tədqiqatlar əsasında söyləmək olar ki, son dövüdə istər yeniyetmə oğlanlar, istərsə də yeniyetmə qızlar arasında deviant davranışın çox ağır xarakterli müxtəlif formalarına rast gəlmək olur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, deviant davranışın ən ağır formalarından biri hesab olunan sui-qəsd hətta “zərif məxluq” hesab olunan yeniyetmə qızlar arasında daha çox rast gəlinir. Bütün bunlar onu göstərir ki, yeniyetmələrin psixi inkişafında ciddi problemlər yaranır və onlarda psixi və davranış pozuntuları formalaşır. Nəticədə yeniyetmələr anormal davranış hesab olunan müxtəlif xarakterli deviant davranışa yönəlirlər. Hər dövüdə cəmiyyət insan davranışının arzu edilməz formalarını boğmağa çalışmışdır. Orta normadan kəskin surətdə müsbət tərəfə olduğu kimi mənfi tərəfə də kənara çıxmalar cəmiyyətin hər bir dövüdə hər şeydən üstün tutulan sabitliyinə təhlükə yaradır. İctimai və sosial baxımdan yaranan problemlər psixikada ciddi dəyişikliklər edərək, psixi pozuntular yaradır və bu da deviant davranışın inkişafına daha “əlverişli” şərait yaradır. Bu səbəbdən davranışın törənmə səbəbi, şəraiti, ona təsir edən amillər sistemi və deviant davranışın yaratdığı fəsadlar, onların psixokorreksiya yolu ilə tənzim edilməsi barədə faydalı psixoloji biliklər vermək baxımından ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Yeniyetmə şəxsiyyətinin parçalanması, onların psixikasında gedən dəyişikliklər və pozuntuların yaranması problemi bu gün də ölkəmizdə deviant davranışın statistik göstəricilərinin yüksək olmasında öz əksini tapır. Bu baxımdan yeniyetmələrin davranış və psixi pozulmalarının korreksiya edilməsinin tədqiqi, onların psixoloji baxımdan sağlam bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqaləni işləməkdə əsas məqsəd yeniyetmələrdə deviant davranışın statistik göstəricilərini aşağı həddə endirmək üçün, psixokorreksiyanın xüsusiyyətlərini araşdırmaq və onun daha səmərəli yollarını arayıb tapmaqdır. Psixoloji eksperimentlər və əldə olunmuş materiallar əsasında deviant davranışın mahiyyətini dərk etmək və onun psixokorreksiya edilməsinin yollarını izah etmək mümkün olmuşdur. Bu mövzunu tədqiq etməkdə ən önəmli olanı odur ki, yeniyetmələrdə deviant davranışın inkişafının qarşısının alınmasında, aradan qaldırılmasında psixokorreksiyanın daha səmərəli üsullarını axtarıb tapmaq və bu üsulları tətbiqini korreksiya işi ilə məşğul olan mütəxəssislərə tövsiyyə etməkdir. Yeniyetmələrdə deviant davranışın inkişafının qarşısının alınması və xüsusilə də, cəzaçəkmə koloniyalarında yeniyetmə deviansların korreksiyanın həyata keçirilməsi çox vacib məsələlərdəndir. Çünki, koloniyada “məhkum” adını daşıyan yeniyetmələr artıq öz həyatının tamamilə məhv olduğunu düşünür. Bu səbəbdən onlar daha da aqressivləşir, onları həbs edənlərə və eləcə də məhkum olduqları cəzaçəkmə koloniyasının əməkdaşlarına qarşı kin, nifrət bəsləyirlər. Qisas almaq üçün yollar axtarırlar çox vaxt. Bundan başqa cəza müddəti qurtardıqdan sonra təxəyyülündə törədəcəyi cinayətlərin yeni formalarını planlaşdırırlar. Bu səbəbdən əksərən cəza çəkmiş yeniyetmələr azadlığa çıxarkən daha təhlükəli olurlar. Məqalədə əsasən yeniyetmələrin davranış xüsusiyyətləri araşdırılmış, risk qrupuna daxil olan

¹ ARTİ-nin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı, psy2008@mail.ru

yeniyetmələrdə korreksiya işinin xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş, deviant davranışlı yeniyetmələrlə, xüsusilə də, cəzaçəkmə koloniyasında məhkum yeniyetmələrlə psixokorreksiya işinin təşkili modeli hazırlanmışdır

Psychocorrection of adolescents deviant behavior in penal colonies

Deviant behaviour among teenagers cause to a very complex psychological problem. On the basis of investigations in children's colonies you can come across with the various hard forms of deviant behaviour in both teen girls and boys. In particular, it should be noted that deviant behavior which is considered one of the most serious forms of conspiracy even are more common among teen girls who is considered "subtle being". All these show that serious problems occur in the development of adolescents' mental health and this leads to a violation of mental behaviour. As a result teens turn to a deviant behavior of different nature which are considered abnormal behavior.

Every time society tries to suppress desirable form of endanger to stability of society in both positive and negative side. Due to public and social problems significant changes occur in psychology and these make mental disorder and cause to the development of deviant behavior. This is the reason why reproduction of behavior, it's condition and influenced factors, it's complications that created by deviant behavior and about adjusting the scientific importance. Teens personality split, psychological changes and disorder problems is the fact that the statistical analysis are high in our country today. The main purpose of committing article is to reduce statistical indicators in adolescents' deviant behavior, consult to find more efficient ways to explore the properties of psycho-correction. Due to psychological experiments and materials getting to understand the essence of deviant behavior and it is possible how to explain the way of psycho-correction. The most Important thing to examine this matter is that the prevention of the development of deviant behaviour and to find out the more efficient methods of psycho-correction and also to recommend to specialists who are busy in correction of these matters. It is very important to prevent the development of adolescent's deviant behaviour and their correction, especially in penal colonies. Because in colonies adolescents who called "condemned" think their life is completely destroyed. For this reason they become more aggressive and more drudge against the staff of the colony and those who arrested them. They look for getting revenge. Besides, after imprisonment they plan new forms of committing crimes. For this reason most of imprisoned teens become more dangerous after imprisonment.

In the article searched adolescents' behavioural features, correction features in adolescents who are under risk, deviant behaviour with teens, especially in colonies and their psycho-correction model has been developed.

Açar sözlər: deviant davranış, psixi pozuntu, anormal davranış, emosional pozuntu, psixokorreksiya

Ключевые слова: девиантное поведение, психическое расстройство, аномальное поведение, эмоциональное нарушение, психокоррекция

Keywords: Key words: deviant behavior, mental disorder, abnormal behavior, emotional disorder

Son dövrdə yeniyetmələrdə psixi pozuntuların yaratdığı deviant davranış özünə qarşı çox ciddi diqqət tələb edən və xüsusi olaraq araşdırılmağa möhtacı olan aktual problemə çevrilmişdir. Tarix boyu mövcud olan, lakin müasir dövrdə daha geniş yayılan deviant davranış aktual problem kimi narahatlığa səbəb olmaya bilmir. Son on illikdə ölkəmizdə artmaqda olan, həddi-buluğa çatmayan yeniyetmələr tərəfindən törədilən müxtəlif ictimai normalar pozuntusunun artması bu problemin nə dərəcədə aktual olduğunu bir daha sübut edir. Mövzunun aktuallığını əsasən də, deviant davranış üzərində psixokorreksiya işlərinin aparılması təşkil edir. Psixokorreksiya işlərinin qanedicici səviyyədə olmaması cəzaçəkmə koloniyasında yeniyetmələrin statistik göstəricilərinin yüksək səviyyədə olmasında özünü göstərir. Bu səbəbdən istər ailə, məktəb mühitində, istərsə də cəzaçəkmə koloniyasında korreksiya işlərinə yeni yanaşma tələb olunur. Yeniyetmələrdə psixi pozuntuları yaradan, onları anormal davranışlara təhrik edən səbəblər zamanında korreksiya edilməlidir.

Bildiyimiz kimi yeniyetmələrin hamısı özünüdərk və özünü təsdiq etməyə, özlərinə qarşı bir şəxs kimi diqqət və hörmətə, aktiv fəaliyyət və ünsiyyətə ehtiyac duyurlar. Ancaq cəzaçəkmə koloniyasına daxil olmazdan əvvəl bu ehtiyaclar bir qayda olaraq kifayət dərəcədə ödənilməmiş olur. Buradan da dəyər oriyentasiyasında deformasiya baş verir, sosial əlaqələr daralır, yeniyetmənin məktəb həyatında uğursuzluqlar baş verir. Ona görə, pedaqoqlar başqa mütəxəssislərlə birlikdə diqqətlərini bu vəzifələrin icrasına göstərdiyi kimi yönəltməlidirlər:

- Yeniyetmə özünü dərk və özünü tərbiyə etməyə həvəsləndirilməlidir.
- Yeniyetmənin aktivlik oriyentasiyasının kökündən dəyişilməsi üçün şərait yaradılmalıdır.
- Ətrafdakılarla ünsiyyətdə pozitiv təcrübə əldə edilməsinə köməklik göstərilməlidir.

Uşağın normal sosiallaşdırma prosesi onun özünü dərk etməsini, “mən” obrazının əmələ gəlməsini nəzərdə tutur. Bu obraz bir çox psixoloji, pedaqoji və sosial təsirlərlə yaradılır. Nəzərə alsaq ki, bu təsirlərin bütün spektri deviant davranışlı uşaq üçün neqativ rənglərdən ibarətdir, onda uşağın özü haqqında təsəvvürünün, özünü qiymətləndirməsinin, özünə münasibətinin necə deformasiya olmasını başa düşmək elə də çətin olmaz. Ona görə də yeniyetmənin özünü dərk və özünü tərbiyə subyekti kimi mövqeyinin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Lakin təəssüf hissiylə qeyd etmək lazımdır ki, son dövrdə ictimai və sosial problemlərlə əlaqədar yeniyetmələrin psixi inkişafına diqqət bir qədər azalmışdır. Bu da özlüyündə yeniyetmələrin emosional sferasında pozuntular yaradır və deviant davranışın inkişafını daha da kəskinləşdirərək, onların cəzaçəkmə koloniyasının məhkumu olmasına şərait yaradır. Yeniyetmələrin məhkum adını daşımaması üçün çox vacib məsələlərdən biri, bir çox hallarda küçə kompaniyasının təsiri nəticəsində yeniyetmədə özü haqqında yaranan yanlış təsəvvürdən əl çəkməsi məqsədi ilə, ona köməklik göstərilməsi, öz-özünə adekvat qiymət verməsinin formalaşması və stimullaşdırılmasıdır. Ona görə vacibdir ki, yeniyetmə özünün yaxşı cəhətlərini, xarakterinin güclü tərəflərini görsün, gələcəkdə şəxsiyyətinin əsası olacaq və həyat yolunu təyin edəcək bacarıqlarını qiymətləndirsin. Yeniyetməyə yalnız ümumi olaraq özünü mükəlləşdirmə istiqamətlərini vermək hələ azdır. Bu yolda onun bacarığı və özü tərəfindən nəzarət edilən konkret addımların seçilməsində ona köməklik etmək lazımdır. Özü-özünə verilən tapşırıqları yerinə yetirmək asan deyil. Yeniyetməyə korreksiya işi aparən mütəxəssislərin gündəlik köməyi vacibdir. Yeniyetməyə özünə inanma metodundan istifadə etməyi öyrətmək, özünə nəzarəti təmin etmək üçün məsləhətlər vermək lazımdır. Öz dəyişən davranışının emosional möhkəmləndirilməsinə yeniyetmə ehtiyac duyur. Ona görə çox vacibdir

ki, yeniyetmə onun üçün əhəmiyyətli olan insanların və birinci növbədə korreksiya edən mütəxəssislərin, onun dərdinə şərik olmasını hiss etsin, onların pozitiv qiymətini eşitsin, dəstəyini görsün, onun imkanına inamlarını duysun: “Sən bacaracaqsan”, “Sən bacarıqlısan”, “Səndə hər şey alınacaq”. Öz ailəsində heç vaxt nəvaziş görməyən yeniyetmə üçün təbəssüm, ürəkdən deyilən söz, diqqət, əldə olunmuş ən kiçik nailiyyət üçün edilən tərifin, yeni məqsədlərin təyin edilməsində köməyi çox vacibdir. Təربiyə edilən yeniyetmənin söylərini qiymətləndirərək korreksiya edən mütəxəssis ona öz bacarıqlarını dərk etməyə, özünə inanmağa və daha yaxşı olmaq arzusunun bərkiməsinə köməklik edir. Yeniyetmənin həyat oriyentasiyası və davranış prosesini istiqamətləndirmək, çox vacibdir ki, onların sosial həyat, insanların qarşılıqlı humanist münasibəti, həqiqi gözəllik haqqında təsəvvürləri genişləndirilsin. Göstərmək lazımdır ki, onların ailədə və küçə kompaniyalarında əldə etdikləri təcrübə, həyatı bütün dolğunluğu ilə əks etdirə bilməz.

Yeniyetmənin aktivliyinin istiqamətini dəyişib, onun gücünü və diqqətini neqativ özünü reallaşdırma formasından, pozitiv özünü reallaşdırma formasına yönəltmək lazımdır. Ona görə yeniyetmənin ictimai fəaliyyətinin hər vasitə ilə inkişaf etdirmək, pedaqoji baxımdan idarə etmək çox vacibdir. Belə fəaliyyətin yeniyetmənin inkişafına səbəb olması üçün bəzi tələbləri vacibdir. Bu fəaliyyət yeniyetmənin gücü çatan qədər olmalıdır (inamını qırmamaq və bu işdə iştirak etmək həvəsindən salmamaq üçün), cəlb ediciliyi ilə fərqləndirilməlidir ki, bu da işin yeniliyi, nəzərə çarpan nəticəsi, əhatədə olan insanların tərfi və ya bu işin yerinə yetirilməsində yeniyetmənin xüsusi rolu ilə təmin edilir, yeniyetmənin özünü ifadə etməsi və ya fərdiliyinin göstərilməsi üçün imkan yaratmalıdır.

Yeniyetmələrlə korreksiya işindən əvvəl düzgün qaydada diaqnostika mərhələsinin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yeniyetmənin psixikasında və davranışında olan pozuntuların xarakterini təyin etmək və deviasiyaların yaranma səbəblərini öyrənmək çox vacibdir. Diaqnostikani elə qurmaq lazımdır ki, yeniyetmənin inkişafı haqqında hərtərəfli məlumat almaq mümkün olsun: dəyərlər oriyentasiyası, özünü təsdiq etmə sahəsi və formaları (psixoloji aspekt) haqqında; təhsilə münasibəti, məktəbdaxili və xarici davranışı (pedaqoji aspekt) haqqında; yaxın ətrafla sosial əlaqələri (sosial aspekt) haqqında. Diaqnostik məlumat alandan sonra korreksiya işinə keçmək olar. Xüsusi tədqiqatlar və müsbət təcrübə göstərir ki, bu işlər məzmununa və burada iştirak edən subyektlərin tərkibinə görə kompleks xarakter daşmalıdır. Bir tərəfdən yeniyetmənin şəxsi inkişafına hərtərəfli təsir etmək vacibdir: dünyagörüşünə, emosional istəyinə, praktiki fəaliyyətinə, digər tərəfdən onun həyat fəaliyyəti sferalarına: ailədə, məktəbdə, məktəbdən kənarında və s. Hər bir yeniyetmə ilə aparılan korreksiya işi təbii ki, fərdi olmalıdır.

Cəzaçəkmə koloniyasında devians yeniyetmələrlə korreksiya işi xüsusi ehtiyatlılıq tələb edir. Korreksiya işi zamanı yeniyetmələrlə korreksiya işi aparən mütəxəssis bəzi çətinliklərlə üzləşir. Belə ki, həddindən artıq aqressiv, fiziki zorakılığa meyilli yeniyetmələrlə ünsiyyət zamanı ehtiyatlılıq və peşəkarlıq tələb olunur. Cəzaçəkmə koloniyasında olan uşaqlara düzgün yanaşılmadıqda onlarda aqressiya və zorakılığa meyllilik daha çox inkişaf edir. İlk öncə mütəxəssis yeniyetmə aqressivliyinin səbəbini və zorakılığa meylliliyinin müəyyən edilməsində məlumatlı olmalıdır. “Aqressiyanın həm fiziki həm də verbal formaları 14-15 yaşında daha yüksək olur, 11 yaşında isə müxtəlif xarakterli aqressiya bir qədər zəif olur” [9.s.71-72]. Yeniyetmənin aqressivliyinə səbəb aşağıdakılardır:

- Zorakılıq əməkdaşa qarşı etiraz üsulu kimi
- Kalonda sağ qalmaq üçün aqressivlik göstərmək
- Özünü cəzalandırmaq və günahını yüngülləşdirmək üçün zorakılıq

- Digərlərinə hədə-qorxu gəlmək üçün zorakılıq
- Onlar hər hansı bir əməkdaşa qarşı böyük nifrət və sadistliyə meyl göstərə bilər
- Hiss etdikləri ədalətsizliyə qarşı intiqam kimi göstərilən aqressiya
- Kaloniyadan qaçmağa cəhd üçün aqressiya

Yeniyetmələrin zorakılığa meyliyini müəyyən etmək üçün məlumatlar aşağıda göstərilənlərdir:

- Narkotik və spitli içkilərdən sui istifadə
- Mənaqişələrdə iştirak
- Məişət konfliktlərində iştirak
- Sui-qəsdə cəhd
- Psixoloji sağlamlıq problemi
- Qeyri-stabil sağlamlıq və ya tibbi problemlər

Bundan başqa kalonda məhkum yeniyetmələrlə gündəlik ünsiyyət zamanı onların emosional vəziyyətinə ciddi fikir vermək lazımdır. Bu verbal və qeyri-verbal ola bilər. Verbal səviyyədə həyəcan əlamətlərinin müəyyən edilməsi aşağıdakı kimidir:

- Hirsli və hədələyici səs tonu
- Sözlə ixtiyari hədələr
- Ağılsız tələblər
- Qaydaların pozuntusu, əməkdaşlara lağ etmək
- Fiziki zorakılıqla hədələmək

Qeyri-verbal səviyyədə həyəcan əlamətlərinin müəyyən edilməsi:

- Yeniyetmə qıcıqlandırıcı baxışlarla baxır
- Çənəsini və yumruğunu sıxmağa başlayır
- Yeniyetmə öz əşyalarını əllərində bərk-bərk sıxır
- Hövsələsizlik göstərərək irəliyə-arıya doğru hərəkət edir
- Nitqi anlaşılmazdır
- Jestləri aqressivdir

Yeniyetmə aqressiyasına qarşı əməkdaşların təhlükəsizliyin qorunmasına ciddi fikir vermələri vacib məsələlərdən biridir. Yeniyetmə aqressiyasına qarşı özünümüdafiə üçün əməkdaşın davranışı aşağıdakı qaydalarda ola bilər:

- Sakitliyin qorunmasına diqqət yetirilməlidir. Daxilən sakitliyi qoruyub saxlamaq çətin olsa da, yeniyetməni qıcıqlandırmamaq üçün əsas xarici vəziyyətin

sakitliyini saxlamaq lazımdır. Normal nəfəs alaraq sakit, lakin inamla danışılmalıdır.

- Əməkdaşla yeniyetmə arasında hər hansı məsafə qorunub saxlanılmalıdır. Otaqda əşyalar elə yerləşdirilməlidir ki, təhlükə hiss edildiyi anda, əməkdaş otağı tərk edə bilsin.
- Əməkdaş yeniyetmə ilə dialoqa girmə qabiliyyətinə malik olmalıdır. Dialoq zamanı diqqəti cəlb edən ümumi bir mövzu haqqında danışılmalıdır ki, yeniyetmə öz aqressiv hisslərinə deyil, həmin mövzuya konsentrasiya olsun.
- Məhkumun şəxsi həyatına ehtiyatla müdaxilə edilməlidir.
- Əməkdaş yeniyetmənin emosiyalarını müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Suallar verərkən diqqətli olmalıdır. Jest mimikasından hiss etməlidir ki, yeniyetməyə sualları necə versin və bu suallara uyğun olaraq da lazım olan cavabları ala bilsin.
- Səbrsiz, dayanaqsız, aqressiv yeniyetmənin diqqətini mərkəzləşdirmək üçün, ünsiyyətdə maraq yaratmaq məharətini əməkdaş xüsusi olaraq bacarmalıdır.

Yeniyetmələrlə iş apararkən obyektivlik gözlənilməlidir. Yeniyetməyə xoş olsun deyərək hər şeylə razılaşmaq, onlarla kompromisə girmək olmaz. Belə yanaşma işin effektivliyinin qarşısını alaraq, arzulanan nəticənin əldə olunmaması ilə bitəcəkdir. Bunun üçün yeniyetmə ilə dialoq zamanı tez-tez “sən haqlısan”, “doğru deyirsən” və digər həvəsləndirici, yeniyetməyə xoş olan sözlərin işlədilməsinə yol verilməməlidir. Yeniyetməyə onun qarşı tərəfdən başa düşüldüyünü qeyd etməklə, düşdüyü vəziyyətə təəssüflənmək əvəzinə bu vəziyyətdən necə çıxmasının yollarını incəliklə öyrətmək gərəkdir. Dialoq zamanı aydın danışılmalıdır ki, yeniyetmə hər kəlməni başa düşsün, nəticə çıxara bilsin. Korreksiya edən şəxsin yeniyetmədən nə gözlədiyi bir neçə dəfə yorucu təsir yaratmadan təkrarlanmalıdır ki, bu fikirlər yeniyetmənin beyninə həkk olsun.

Yeniyetmələrlə korreksiya işi apararkən empatiya əsas rol oynayır. Empatiya düzgün qaydada həyata keçirilərsə, yeniyetmə onu korreksiya edən şəxslə səmimi olacaq və ona inam bəsləyəcəkdir. Hətta aqressiyasının səviyyəsi son həddə olan yeniyetmə belə, səmimi, qayğılı, yeniyetmə şəxsiyyətini aşağılamayan, əksinə onun dəyərlərini qiymətləndirən münasibətlə qarşılaşdıqda öz davranışına riayət etməyə səy göstərəcəkdir. Onunla iş aparan şəxsə hörmətlə yanaşaraq, artıq hərəkətlərlə incitməyəcək, əksinə səmimi olaraq öz qüsurlarının aradan götürülməsi üçün qarşı tərəfə yardımçı olacaqdır.

Uşaq kaloniyasında cəza çəkən yeniyetmələrə sosial psixoloji treninqin keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sosial psixoloji treninqi aşağıdakı istiqamətlərdə keçirmək olar:

- Kaloniyanın tərbiyələndirici əməkdaşları və məkumlar arasında konflikt yarananlarla
- Öz maraqlarını münasib üsullarla sublimasiya edə bilməyənlərlə
- Kaloniyada intihara cəhd göstərən məhkumlarla
- Digər məhkumlarla düşmənçiliyə köklənənlərlə
- Narkotik maddələrə, alkoqola meyilləri dəf edə bilməyərək, kaloniyadan qaçmağa cəhd göstərənlərlə
- Məhkum olduqlarına görə gələcəklərinə ümüdlə baxmayan, özlərini yararsız hesab edənlərlə
- Kaloniyanı tərk edərkən, tənəyyülündə gələcəkdə törədəcəyi cinayətlərin “senarisini” quranlarla

Korreksiya treninqi keçirməkdə əsas məqsəd kimi aşağıda qeyd olanları göstərmək olar:

- Kriminal yönümlü şəxsi xüsusiyyətlərin (ağressivlik, qəddarlıq, emosionallıq, emosional dayanıqsızlıq, yüksək həyəcan) korreksiyası, ağressiv reaksiyaların işlənməsi, fiziki zorakılığa meyillilik.
- Məhkumlarla kommunikativ keyfiyyətləri və mübahisəli vəziyyətlərdə qərar qəbul etməni inkişaf etdirmək
- Törədilən cinayətə münasibətin korreksiyası
- Psixoloji dayanıqlığın formalaşdırılması
- Yeni davranış nümunəsinin formalaşdırılması
- Uşaqlıq travmalarının katarsisi
- Psixoemosional gərginliyin azaldılması

Nəticə

Yeniyyətlərdə deviant davranışın korreksiyasının həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri kifayət qədər öyrənilməyib. Bu baxımdan problemin tədqiqi maraq doğurur və aşağıda göstərilən istiqamətlərdə yararlı ola bilər:

1. Cəzaçəkmə koloniyasında yeniyyətə məhkumlarla korreksiya işi üçün tövsiyyə olunan psixoloji korreksiya metodlarından istifadə etməklə daha uğurlu nəticələr əldə etmək olar.
2. Təqdim olunan metodlar, tövsiyələr yeniyyətlərlə aparılan korreksiya işində yararlı ola bilər.
3. Əldə olunan nəticələrə istinad etməklə yeniyyətlərdə deviant davranışını müəyyən qədər korreksiya etmək mümkün olar

Beləliklə araşdırmaların sonunda belə nəticəyə gəldik ki, psixoloji korreksiya yeniyyətlərin şəxsi keyfiyyətlərində mövcud olan qüsurların dəyişdirilməsinə və şəxsiyyətin formalaşmasının inkişafına yönəlmişdir. Bu baxımdan sosial-korreksion yanaşma, onun marifləndirilməsi, bütövlükdə əsas profilaktik tədbirlər ümumdövlət xarakter daşdıqda səmərəli ola bilər.

Ədəbiyyat

- Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2006, 613 s.
- Mustafayev M., Mustafayev A. Uşaq psixologiyası. Bakı, 2011, 47s.
- İsmayılov N.V ; İsmayılov F.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı, 2002. 375s.
- Şəfiyeva E.İ. Anomal inkişafın psixologiyası. Bakı, 2012, 400s.
- Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков; Москва, 2005, 336 с.
- Медведов А. М; Юнда А. В. Психологическая работа с девиантными подростками: проблемы и возможности, Волгоград, 2009, 316с.
- Климова Л. Дети-404 подростки: В стенах молчания. Нижний Тагил, 2014, 312с.
- Щипицына Л.М. Психология детсково воровства. СПб: Речь, 2007, 276с.

Медведев А.М; Прокофьева Т.В; Юнда А.В. Психологическая работа с девиантными подростками. Волгоград изд-во ФГОУ-2009, 316с.

Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) Москва «Академия», 2003, 288с.

Влияние Евразийской Интеграции на Финансовую Устойчивость Коммерческих Банков

Смолянинова С.Ф.¹

Идею евразийской экономической интеграции выдвинул Нурсултан Назарбаев в 1994-м году.

В 1995 году страны начали работу по формированию Таможенного союза, подписав Соглашение о Таможенном союзе. В 2000 году Казахстан, Беларусь, Кыргызстан, Россия и Таджикистан в целях повышения эффективности взаимодействия, развития процессов интеграции и углубления сотрудничества в различных областях учредили ЕврАзЭС. Согласно новому договору между странами, ЕАЭС начал работу с 1 января 2015 г., ЕврАзЭС прекратил свою деятельность. Экономические интересы государств-членов Таможенного союза и Единого экономического пространства не ограничиваются государствами участниками СНГ. Государства - Члены таможенного союза и Единого экономического пространства и Европы естественно и органично дополняют друг друга на мировом рынке. На переговоры, согласование многочисленных деталей, решение то и дело возникающих проблем ушло фактически 20 лет.

На территории Союза начинают действие четыре ключевые экономические свободы: свобода движения товаров, услуг, капиталов и рабочей силы. То есть, к примеру, казахстанские компании смогут беспрепятственно работать в России, Белоруссии, Армении или Киргизии. Таким образом, процесс интеграции на евразийском пространстве имеет более чем 20-летнюю историю.

Авторами многих учебных пособий предлагаются различные подходы к толкованию определения «финансовая устойчивость коммерческого банка»:

- финансовая устойчивость банка может быть оценена качеством активов, достаточностью капитала и эффективностью деятельности;
- положение коммерческого банка устойчиво, если он располагает устойчивым капиталом, имеет ликвидный баланс, является платежеспособным и удовлетворяет требованиям к качеству капитала;
- первостепенное значение в определении финансовой устойчивости банка придает собственным средствам;
- под финансовой устойчивостью банка понимает его способность противостоять деструктивным колебаниям, выполняя при этом операции по привлечению во вклады денежных средств физических и юридических лиц, открытию и ведению банковских счетов, а также размещению привлеченных средств от своего имени и за свой счет на условиях платности, срочности и возвратности. То есть автор акцентирует внимание на способности банка оказывать комплекс специфических банковских услуг надлежащего

¹ Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, Магистр экономических наук, ssvs.1203@mail.ru

качества. Но в целом, казахстанские экономисты и специалисты-практики в области банковского дела сходятся в одном – в том, что финансовая устойчивость коммерческого банка – это устойчивость его финансового положения в долгосрочной перспективе. Она отражает такое состояние финансовых ресурсов, при котором коммерческий банк, свободно маневрируя денежными средствами, способен путем их эффективного использования обеспечить бесперебойный процесс осуществления своей экономической деятельности [1].

Финансовая устойчивость – это такое состояние финансовых ресурсов коммерческого банка, их распределение и использование, которое обеспечивает развитие деятельности на основе роста прибыли и капитала при сохранении платежеспособности и кредитоспособности в условиях допустимого уровня риска; параметр положения компании, то есть позиция компании по вопросам соотношения активов и пассивов в течение определенного периода времени [2].

Для оценки финансовой устойчивости коммерческих банков сегодня существует несколько методик, используемых как в отечественной, так и в зарубежной практике.

Наиболее часто применимыми методиками на территории ЕАЭС являются:

- Методика В.С. Кромонава оценки устойчивости банка;
- Методика оценки финансовой устойчивости CAMEL.

В условиях глобализации и евразийской интеграции, основы оценки и регулирования финансовой устойчивости базируются на ведущих международных методах и нормативах.

На сегодняшний день подход государств-членов к свободной торговле включает не только отмену таможенных тарифов, но и упрощение правоприменительной практики, правил технического регулирования, санитарного и фитосанитарного контроля, а также доступа к инфраструктурным, строительным, технологическим проектам [3].

В общем объеме активов банковской системы трех стран Евразийского экономического союза в 2013 году, доля активов казахстанских банков в абсолютном выражении составляла 5,3 %, тогда как доля российских банков – 92,5 %, а белорусских банков – 2,2 %. На основе этих данных ниже построим рисунок 1.

Рисунок 1. Доля стран в общем объеме активов стран-участниц ЕЭП

Средний размер чистых активов российского банка, входящего в первую 20-ку по данному показателю, составлял в эквиваленте 61,7 млрд. долларов США, в том числе по первой 6-ке крупнейших банков с полным или преобладающим государственным участием – 160,3 млрд. долларов США. Активы крупнейшего российского банка – ОАО «Сбербанк России», оценивались в 511 млрд. долларов США, 6-го по величине банка – ОАО «Банк Москвы» – 56 млрд. долларов США.

На рисунке 2 изображен средний размер активов стран-участниц ЕЭП.

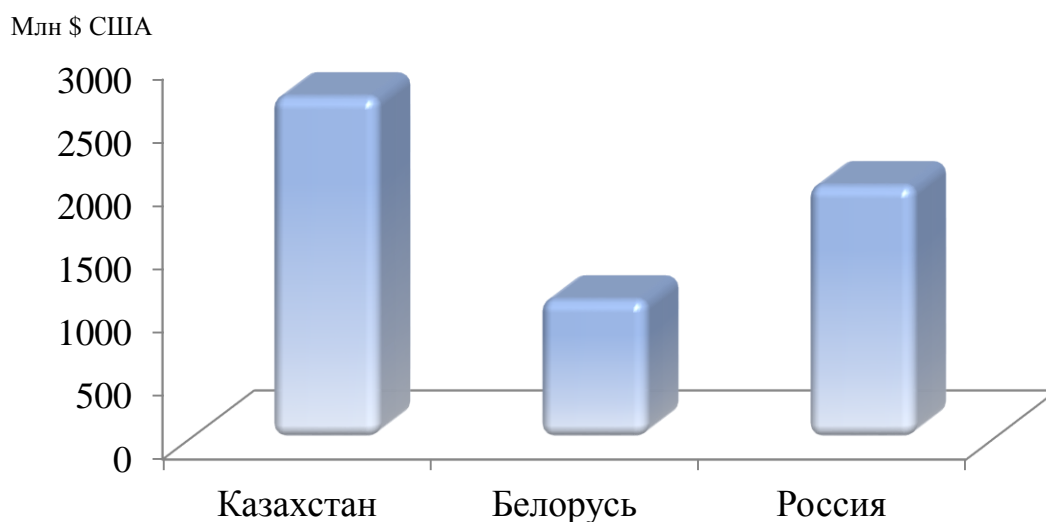

Рисунок 2. Средний размер активов стран-участниц ЕЭП

В числе 50 крупнейших по активам банков стран ЕЭП казахстанские банки представлены в лице АО «Казкомерцбанк», АО «Народный банк Казахстана», ДБ АО «Хоум Кредит банк», АО «БТА банк», АО «Банк ЦентрКредит», ДБ АО «Сбербанк России», АО «KASPI BANK» и АО «АТФ Банк» [4].

Итак, на сегодняшний день банковский сектор Казахстана по-прежнему остается крупнейшим и доминирующим сегментом финансового сектора страны. Не маловажным фактором интеграции кредитного рынка РК в мировой рынок, является вступление страны в Таможенный Союз. Таможенный Союз является одним из наиболее перспективных и успешных интеграционных проектов на постсоветском пространстве, призванный повысить устойчивость, интенсификацию интеграционных процессов, инвестиционную привлекательность экономик, способствовать их модернизации и опережающему развитию, работающий на развитие эффективного и глубокого многостороннего взаимодействия. Данное интеграционное объединение в перспективе может стать ядром интеграции более высокого уровня.

Текущее состояние финансовых рынков стран таможенного союза можно охарактеризовать как активно развивающееся. В то же время стоит отметить, что на данный момент кредитный, банковский, страховой, брокерский секторы стран-участниц Единого экономического пространства интегрированы друг в друга слабо. По итогам 2015 года из 1028 банков, работающих на территории стран таможенного союза, только

14 являются дочерними по отношению друг к другу: это 1,36%. В страховом секторе еще более плачевная картина: всего две из 529, или менее 0,5%, транснациональных страховых организаций функционируют на территории таможенного союза. Тем не менее, стоит отметить такой факт: в казахстанском банковском сегменте идет усиленная интервенция ВТБ и Сбербанка, которые практически полностью перенаправляют на себя весь малый и средний бизнес через активное кредитование, а также привлекают постепенно и розницу через более конкурентные финансовые продукты.

Таким образом, перспективными направлениями по улучшению финансовой устойчивости кредитной организации на финансовом рынке Евразийского сообщества должны стать:

- 1) Повышение эффективности работы института персональных менеджеров на направлении клиентского бизнеса Банка.
- 2) Установление приоритета в части развития розничных услуг Банка и продажи стандартизированных массовых продуктов.
- 3) Установление в качестве целевого клиента на корпоративном сегменте предприятий среднего и малого бизнеса.
- 4) Расширение сети продающих площадок с основным ориентиром на продвижение розничных продуктов, а так же кредитования малого и среднего бизнеса.
- 5) Выход на рынок услуг проектного финансирования.
- 6) Увеличение масштабов бизнеса Банка.
- 7) Сохранение текущего уровня рентабельности капитала Банка и рентабельности активов.
- 8) Увеличение доли чистых непроцентных доходов в структуре совокупных доходов Банка путем расширения номенклатуры и объемов предоставления комиссионных услуг клиентам.
- 9) Увеличение средних объемов бизнеса в расчете на одну точку продаж.
- 10) Расширение ресурсной базы Банка за счет привлечения средств Казахстанских и иностранных банков, а также других финансовых институтов.
- 11) Обеспечение качественного роста бизнеса Банка за счет глубокого реинжиниринга и стандартизации ключевых бизнес-процессов, повышения качества и скорости обслуживания клиентов путем внедрения современных информационных технологий.
- 12) Дальнейшая модернизация и расширение сети операционных подразделений Банка с целью наращивания объемов продаж банковских продуктов в среднесрочной перспективе.

Таким образом, управление финансовой устойчивостью коммерческих банков в условиях экономической интеграции требует более детальной проработки всех аспектов деятельности банков с учетом влияния внешних факторов.

Литература

Кузнецова Е.С. Повышение эффективности управления финансовой устойчивостью в коммерческих банках. – Сборник научных трудов II всероссийской научно-практической конференции. – Пенза: Приволжский дом знаний, 2011. – 0,2 п.л.

Муравьев А.К. Методические подходы к оценке устойчивости коммерческого банка (отечественный и зарубежный опыт) // Научные записки НГУЭУ. – Новосибирск: НГУЭУ, 2012. – Выпуск 1. – с. 33-37.

Нуссупова А. Расчеты и просчеты в казахстанской экономике. Деловая неделя. – 2011 г.

Статистический ежегодник. Агентство РК по статистике Алматы 2015 г.

Фетисов Г.Г. Устойчивость банковской системы и методология ее оценки. М., 2011. с. 23.

Innovative Development of The Kazakh School Biophysics

**Shvetsova E.V., Kulbaeva M.S., Inyushin V.M., Tuleukhanov S.T., Ablaykhanova N.T.,
Atanbaeva G.K¹, Sadykova Damezhan²**

At the Department of Biophysics and Biomedicine of the Kazakh National University named after Al -Farabi formed by the merger of the Department of human physiology and animals, the Department of Biophysics and Department of methodology of teaching biology, fruitfully develop scientific schools both in human and animal physiology and biophysics and on chronobiology. The department has a glorious history of the formation. In Kazakhstan, in the late 30's, the question was raised about the need to train specialists in human and animal physiology, versed in the latest techniques and classical studies, the use of technology in biology. At the root of the creation of the Department of Human and Animal Physiology, formed in 1938 at the Kazakh State University were such scholars as the N. Pavlov, K. Nurmagambetov, A. Polosuhin, M. Rozenberg. Later, it was headed by well-known scientists, physiologists M. Avazbakieva professor, academician H. Dyusembin, K. Rymzhanov professor, associate professor Z. Askarova.

For many years the department trains specialists in biology and scientific and pedagogical direction in the biomedical business - with more in-depth specialization in biophysics, physiology and biomedical. Over the years, it completed more than 1.5 thousand. People, many of whom work in various institutions of Kazakhstan and abroad. More than 300 graduates have defended candidate and doctoral dissertations in the different fields of biology: biophysics, physiology, biochemistry, molecular biology, radiobiology, cytology, morphology, chronobiology, biomedicine. Biophysics Department, which was created in 1973 and headed by Professor V.M. Inyushin, the only one in Central Asia and Kazakhstan. There biophysicists Kazakh school has been formed, which makes a significant contribution to the development of biophysical research. According to the views of Professor Victor M. Inyushin basis for each of our cells is the fluid - water. Water is the most "live", remembering the action of physical and chemical factors, interacting with living beings, that is, It creates space - wave structure of living water, or gidroplazmy. Gidroplazmy - there is a set of elementary particles-electrons, protons, and other particles in combination with a neutral sign and a real physical vacuum. Professor of the Department of Biophysics, KSU, V. Inyushin, managed to create a concentrate gidroplazmy, which is a "wellness" biogenic water. Studies have shown that biogenic water, a part of which contains gidroplazmy effectively influences the psychophysical condition of the body and has a beneficial effect on immunity.

His research was a student, Professor VM Inyushin devoted to the study of the effect of low-intensity laser radiation in the red region of the spectrum on the physiological processes of plants and animals and the rehabilitation of a person's functional status. These developments are now based on the actions of many physical therapy devices produced around the world.

¹ Kazakh National University named after Al-Farabi

² Kazakh State Women's Teacher Training University, Master of Natural Sciences, senior lecturer

Another development is the original camera bioenergy rehabilitation, which is a modified psychological simulator. It is equipped with a special reflective screen is not radioactive source, a high-voltage power supply, sources of intense infrasound, microwave and radio waves, ie, safe for human life. The chamber used soundlights psychological training, throbbing music, classical, which contributes to the improvement of the psychological state of the people, makes it possible to carry out mental relaxation, relieve fatigue, improve the overall peace of mind, that is an essential element of bioenergy rehabilitation of health.

Examination held in camera biophysical ecology laboratory at the Institute of Ecology at KazNU.

This is a completely new direction, which can help prevent many diseases in general. What happens to the body in the chamber, it is something unique and fantastic. With the help of special equipment, especially enriched air space in the camera creates a perfect environment, which enhances the immune system and stimulates the body for self-healing. It strengthens and mobilizes the energy potential.

The man at the time of the camera location is no longer spend their forces to oppose external interference, but as it directs them inward.

It is impossible to think that the mind - it is an isolated system does not react to external stimuli. Interaction with the psyche of the exogenous environment - cosmic radiation, magnetic storms on the Sun, electromagnetic fields, the number of charges in the Earth's atmosphere, cold geoplasma Earth - are important components in the unity of man - Earth - Space. solar plasma ejection, sunspots cause mental changes in large numbers of people on planet Earth. Psycho-energetic status of the individual and the masses of people to a large extent depends on the cosmic and geophysical fluctuations. Health problems, like every human being, and the population of individual cities, towns, regions, always at the center of scientific interest of the department.

March 4-5, 2016 Department participated in organization and holding of the IV International Congress of the Kazakh Association of Medical Laboratory Diagnostics on the issue: "Modern Laboratory Medicine: innovative technology laboratory analysis and the new possibilities of their clinical application in Kazakhstan." The department collaborates with leading scientists in the field of medical biology from the scientific centers of Kazakhstan, Kyrgyzstan, the United States, Israel, Russia and other countries in the field of oncology and physiology and biophysics chronomedicine, and plans to hold them in the future.

Автоматизированная Диагностика И Мониторинг Результатов Обучения Как Элемент Системы Индикативного Управления Вуза

**Елена Владимировна ШЕВЧУК¹, Андрей Владимирович ШПАК²,
Кайнижамал Есимсеитовна ИКЛАСОВА³**

Аннотация

В статье описан опыт организации системы мониторинга результатов обучения в рамках информационно-образовательной среды вуза, способствующей повышению качества подготовки студентов. Предложена модель архитектуры деятельности по основным позициям. Рассмотрена технология мониторинга оценки результатов обучения как инструмента управления качеством образования. На основании систематизации теоретического и практического опыта предложена модель системы мониторинга оценки качества обучения, состоящая из четырех структурных элементов: оценка результатов обучения, мониторинг и обработка информации об учебных достижениях, интеллектуальный модуль создания базы индикаторов, базы правил принятия решений и базы рекомендаций и интеллектуальный модуль прогнозирования и выдачи рекомендаций для улучшения учебного процесса.

Ключевые слова: Информационно-Образовательная Среда Вуза, Мониторинг Результатов Обучения, Управление Качеством Образования, Индикативное Управление.

Automated Diagnosis and Monitoring of Learning Outcomes as an Element of the Indicative Management System of the University

Abstract

The article describes the experience to organize monitoring system of learning outcomes within informational and educational university environment which encourages higher quality of students' preparation. The authors propose the model of activity architecture due to its main positions. The technology to monitor assessment of learning outcomes as a tool for quality management of education is presented in the article. On the basis of systematization of theoretical and practical experience, the authors propose a model of monitoring system for assessing the quality of education consisting of four structural elements: assessment of learning outcomes, monitoring and processing information about learning achievements, intellectual module for creating a base of indicators, a base of decision-making rules, a base of

¹ Северо-Казахстанский государственный университет им.М.Козыбаева, к.т.н., доцент, академик МАИН, evshevch@mail.ru

² Северо-Казахстанский государственный университет им.М.Козыбаева; к.т.н., доцент, академик МАИН,

³ Северо-Казахстанский государственный университет им.М.Козыбаева; магистр технических наук

recommendations and an intelligent module forecasting and giving recommendations to improve the educational process.

Keywords: Informational and Educational Environment of the University, Monitoring of Learning Outcomes, Quality Management of Education, Indicative Governance.

В современных условиях управление такой сложной системой, как вуз – это, прежде всего, управление его развитием, целеориентированное на результат.

Методология индикативного планирования позволяет рассматривать процесс управления вузом с системных позиций, как многоуровневый, многокомпонентный процесс, допуская адаптацию системного подхода под конкретно решаемую управленческую задачу на заданном уровне функциональной деятельности (факультеты, подразделения, кафедры и т.п.).

В рамках такого подхода возможно описание любого аспекта деятельности вуза, включая модели функций, процессов, событий, инициирующих процессы информационных данных и потоков, организационную структуру, планы и регламенты деятельности с детализацией по целям и задачам, ресурсам, образовательным технологиям и их поддерживающим техническим средствам.

Применительно к вузу модель построения архитектуры деятельности можно представить следующими позициями:

- концептуализацией управления процессом, включая общие направления реализации бизнес-составляющей, образовательную среду, учитывающей внешние условия и воздействия, финансовые и временные рамки;
- моделированием, целеориентированным на формирование инфраструктуры системы управления вузом, включая определение ключевых показателей эффективности управления, совершенствование управления;
- определением стратегии реализации модели в аспекте рассмотрения методов, способов, условий, обеспечивающих управление;
- конкретизацией технологий, которые необходимо использовать для реализации стратегических целей и задач, отдельных направлений управления вузом;
- выбором технических решений, определением условий обмена информацией, построением конкретных телекоммуникационных и информационных сетей и др.;
- ресурсным обеспечением управления.

Одним из ключевых направлений деятельности вуза является образовательный процесс. Результатом, или выходом образовательного процесса, является образовательная услуга, т.е., система управления вузом должна включать подсистему обеспечения качества образовательных услуг.

Современный этап модернизации образования, связанный с внедрением компетентностно-ориентированного подхода, обуславливает необходимость обновления технологий мониторинга оценки результатов обучения как инструмента управления качеством образования. Целеполаганием мониторинга оценки качества предоставляемых образовательных услуг является прогнозирование и принятие

оперативных управленческих решений относительно хода и результатов образовательного процесса.

Результаты проведенных авторами научных исследований и опытно-экспериментальной работы в данном направлении дали возможность сделать ряд выводов.

1. Мониторинг результатов обучения — основной инструмент эффективного управления качеством обучения и образования.

2. Система мониторинга представляет собой совокупность взаимосвязанных элементов: цели, объекта отслеживания, субъектов мониторинга, системы индикативных показателей управления.

3. Научными показателями мониторинга оценки качества обучения являются принципы: целенаправленности, непрерывности, целостности и системности изучения индикаторов качества обучения, согласованности действий субъектов мониторинга и адресности информации.

4. Переход на компетентностно-ориентированное обучение является событием, определившим главный вектор изменений в системе образования. В условиях реализации компетентностного подхода обновленные цели и содержание обучения должны найти отражение не только в методиках и технологиях обучения, но и в системах отслеживания результатов обучения. Исходя из этого сделан вывод, что оценка результатов обучения должна быть механизмом диалога и саморазвития всех субъектов образовательного процесса, должна ориентироваться на принцип индивидуализации; итоговые результаты обучения должны складываться из текущего (рейтингового) контроля и экзаменов, которые должны быть кластеризованы по определенным правилам, а в информационной системе соответствующие кластеры информации должны быть адресно доступны соответствующим субъектам образовательного процесса (студентам, родителям, преподавателям, работодателям, административно-управленческому составу вуза и т.п.).

5. Оценка качества обучения должна носить комплексно-накопительный (рейтинговый) характер, быть прозрачной, открытой, объективной и оперативной.

6. Система мониторинга оценки качества обучения должна быть напрямую связана с современными образовательными и информационными технологиями и обеспечивать оптимальный баланс между внешней и внутренней оценкой качества обучения.

7. На основании анализа развития мобильных технологий, современного состояния, достоинств и недостатков их использования, функционала и технических характеристик современных мобильных устройств сделан вывод о продиктованной временем необходимости распространения мобильных и смешанных технологий в высшем образовании.

Таким образом, создание и использование системы мониторинга оценки уровня учебных результатов - основа для управления качеством обучения и образовательным процессом вуза в целом.

На основании систематизации теоретического и практического опыта авторами предложена модель системы мониторинга оценки качества обучения, состоящая из 4 структурных элементов (подсистем) – таблица 1.

Таблица 1

Модель интеллектуальной системы мониторинга оценки качества обучения

Подсистемы	Объект мониторинга	Функционал
Оценка результатов обучения	учебные результаты в определенные моменты времени (дискретные)	<ul style="list-style-type: none"> – автоматизированное тестирование знаний (закрытые тесты, нечеткие тесты); – автоматизированная проверка умений, навыков, компетенций (нечеткие тесты, открытые тесты, тесты на конструирование и др.); – автоматизированная проверка умений, навыков, компетенций (точки рейтингового контроля, виртуальные лабораторные работы, виртуальные диктанты и т.п.)
Мониторинг и обработка информации об учебных достижениях	информация об учебных достижениях во времени (в динамике)	<ul style="list-style-type: none"> – накопление учебных достижений (результаты срезов качества обучения, олимпиады, проекты, портфолио и т.п.) – статистическая обработка данных (подсчет рейтинга, интегрированных показателей индивидуальных и сравнительных результатов обучения и т.п.)
Интеллектуальный модуль создания базы индикаторов, базы правил принятия решений и базы рекомендаций	государственные стандарты образования, социальный заказ, направление образовательного учреждения, ожидания внутренних и внешних потребителей (в т.ч. родителей, работодателей, общества)	<ul style="list-style-type: none"> – автоматизированная формализация модели выпускника конкретного учебного заведения, созданной на основе экспертных знаний, и импорт в систему индикаторов учебных достижений, структурированную по дисциплинам и временным периодам обучения – автоматизированная формализация знаний экспертов и формирование базы правил принятия решений и базы рекомендаций
Интеллектуальный модуль прогнозирования и выдачи рекомендаций для улучшения учебного процесса	оценка качества обучения во времени	<ul style="list-style-type: none"> – интегрированная оценка качества обучения; – выдача рекомендаций для улучшения учебного процесса

Субъектами мониторинга выступают все участники образовательного процесса. Степень их участия различна, но все они (и преподаватели, и студенты, и работодатели, родители, и общественность) получают информацию, анализируют ее.

Объектами мониторинга являются образовательный процесс и его результаты, личностные характеристики всех участников образовательного процесса, их потребности и отношение к образовательному учреждению.

Автоматизированный мониторинг качества реализации образовательных программ осуществляется в рамках информационно-образовательной среды вуза /1/ через:

- информационные системы, поддерживающие разработку, реализацию и мониторинг образовательных программ (более 240 модулей);
- строго регламентированную процедуру оценки учебных достижений обучающихся и обеспечение прозрачности результатов;
- мониторинг результатов освоения образовательных программ.

Для автоматизированного мониторинга качества деятельности и компетентности ППС, задействованных в реализации образовательных программ вуза, в рамках информационно-образовательной среды разработаны следующие механизмы: система рейтинговой оценки деятельности ППС; система оценки ППС обучающимися; интеллектуальная система планирования и мониторинга выполнения плана по повышению квалификации ППС.

Для обеспечения и дальнейшего развития качества образовательных программ посредством информационно-образовательной среды используются соответствующие методы и инструменты:

- оценка учебных результатов;
- оценка качества образовательных услуг, условий и ресурсов реализации образовательных программ.

Для информирования обучающихся, преподавателей, родителей, абитуриентов, работодателей и др. заинтересованных субъектов об учебных результатах образовательных программ в рамках информационно-образовательной среды вуза осуществляется следующее:

- результаты образовательных программ публикуются в информационно-образовательной среде в разделе "Образовательные программы";
- КЭД, презентации по выборным дисциплинам размещаются в портфолио ППС в информационно-образовательной среде;
- учебно-методические, контрольные и дополнительные материалы по каждой дисциплине на весь цикл обучения и в полном объеме размещаются в информационно-образовательной среде в электронной библиотеке вуза;
- результаты текущего, рубежного и итогового оценивания результатов обучения доступны оперативно через информационно-образовательную среду обучающимся, преподавателям и другим заинтересованным лицам.

Для оценки результатов обучения на системной основе информационно-образовательная среда обеспечивает сбор и анализ информации об успеваемости

обучающихся. Результаты рейтинговой оценки результатов обучения еженедельно отображаются в информационно-образовательной среде. Система содержит также модули для анализа результатов и формирования статистических форм. Доступ к результатам рейтинговой оценки имеют обучающиеся, эдвайзеры групп и другие заинтересованные лица. Это позволяет отслеживать успеваемость студентов в ходе учебного процесса и принимать корректирующие действия.

Для оценки качества услуг, а также условий и ресурсов оказания образовательных услуг в рамках информационно-образовательной среды предусмотрены следующие виды он-лайн опросов: ежегодный опрос выпускников о качестве образовательных услуг; анкетирование работодателей о качестве подготовки выпускников; ежегодное анкетирование студентов о качестве преподавания дисциплин; ежегодное анкетирование ППС по вопросам организации учебного процесса; анкетирование студентов по дополнительным направлениям (например, по вопросам студенческого самоуправления, адаптаций к обучению в вузе и т.п.).

Интеллектуальная автоматизированная система диагностики и мониторинга результатов обучения в рамках информационно-образовательной среды Северо-Казахстанского государственного университета успешно функционирует уже более 15 лет /2/, постоянно надстраиваясь и гибко пополняя интеллектуальную базу знаний.

Опыт использования системы позволяет сделать следующие выводы: с одной стороны, о положительном влиянии использования в процессе обучения соответствующих минисред системы на успеваемость обучающихся и формирование их профессиональных компетенций; с другой стороны, реализация корректирующих действий по результатам работы системы мониторинга позволяет повышать качество предоставляемых образовательных услуг и осуществлять дальнейшее развитие образовательных программ специальностей университета.

Литература

Шевчук Е.В., Шпак А.В. Информационно-образовательная среда вуза. Опыт и перспективы. Palmarium Academic Publishing is a trademark of: LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG. Germany, 2016.-99 p.

Ye. Shevchuk, A. Shpak. Experience practice of introduction innovative technologies into educational and management activities of the university// Proceedings III International Conference «Strategy of Quality in Industry and Education», Varna, Bulgaria, Scientific Journal of the Technical University of Varna, volume 2, 2007. – P. 386-389.

Білім Алушылардың Коммуникативтік Құзыреттіліктерін Дамыту Мәселелері

Р.С.Исмагулова¹, Ә.Е. Жұмабаева²

Аннотация

Бұл мақалада білім алушылардың шет тілін оқытып-үйретудегі коммуникативтік құзыреттілікті дамытудың жолдары, маңыздылығы, мақсаты, яғни білім алушылардың шетелдік өзге тіл өкілдерімен түсінісіп, еркін қарым-қатынас жасауды оқып-үйренудің жолдары қарастырылады. Мәдениаралық мотивацияға алып келетін коммуникативтік құзыреттілік пен оның компоненттерін дамытуды қалыптастырудың тиімділігі мен қарым-қатынас кезіндегі маңыздылығына оқытудың барлық кезеңінде, жүйелі оқыту барысында ғана білім алушылардың қол жеткізетіндігі және олардың тілді меңгеру жетістіктері екендіктеріне көз жеткізуге болатындығы баяндалады.

Тірек сөздер: коммуникативтік құзыреттілік, қарым-қатынас, оқу үдерісі, білік, дағды.

Problems of Development of Communicative Competence in Students

Abstract

In this article, the problem of formation of communicative competence in the process of teaching a foreign language at school is considered. When implementing communicative competence. Students must be able to communicate in a foreign language and be ready and able to live in a modern multicultural world. Communicative competence includes various communicative components and socio-cultural competence of the person, providing him with the opportunity to orientate and adapt in the language environment. Success in teaching a foreign language can be achieved only with the proper development of communicative competence.

Keywords: communicative competence, communication, learning process, ability, skill.

Түйінді құзыреттіліктердің ең негізгісі - коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру - ұстаздар алдындағы үлкен міндеттің бірі. Білім алушылардың

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, БМПП кафедрасының докторанты, irauzya@mail.ru

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, БМПП кафедрасының меңгерушісі профессор, п.ғ.д.

коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың маңыздылығы мен өзектілігі ғылыми зерттеу жұмыстарын талдау барысында айқындалады және коммуникативтік құзыреттілікке берілген анықтамалар өте көп, әрі сан алуан. «Құзыреттілік» терминіне алғаш анықтама беріп, лингвистикаға енгізген американдық ғалым Н.Хомский. Оның пайымдауынша, құзыреттілік термині грамматика білімдеріне негізделеді. Жалпы алғанда, құзыреттілік дегеніміз - жеке тұлғаның белгілі бір мәселені шешудегі өзара байланысты білім, білік дағдыларының жиынтығы және адамның жеке өзінің іс-әрекет, қызмет саласына сай құзыреттерді меңгеруі.

«Коммуникативтік құзыреттілік» (латынның «competere» -қол жеткізу, сәйкес келу, сөзінен шыққан) – қатысымдық міндеттердің тіл арқылы шеше білу қабілеттілігі; қатысымдық мақсатты іске асыруда білім алушының тіл және сөз құралдарын пайдалана алуы. Жалпы алғанда «құзырлылық» ұғымы жайлы ғалым К.Құдайбергенова «Құзырлылық ұғымы – соңғы жылдары педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым, белгілі сала бойынша жан – жақты хабардар білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді» - деп көрсетеді [1].

Құзыреттілік ұғымы «білім», «білік» және «дағды» (ББД) сияқты ұғымдарды қамтиды. Бірақ бұл ББД-ның жаңаша жай ғана жиынтығы емес. Құзыреттілік оқыту нәтижесін (білім және білік) ғана емес, сонымен бірге ол білім алушылардың шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі мен құндылық бағдарларының жүйесін де көрсетеді. Құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс-жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі. Ол, ең әуелі оқыту үдерісінде қалыптасады.

Сонымен, оқытудағы құзыреттілік тәсіл білім беру нәтижесі ретіндегі оқыту сапасын қамтамасыз етеді, ал ол өз кезегінде кешенді әдіс-тәсілдерді жүзеге асыруды, оқыту сапасын бағалаудың біртұтас жүйесін құруды талап етеді. Демек «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарын педагогикалық тәрибеге енгізу білім берудің мазмұны мен әдістерін өзгертуді, іс-әрекет түрлерін нақтылауды талап етеді. Б.Тұрғанбаева: «Құзырлыққа бағытталған оқыту үрдісінде тәжірибелік жолмен мәселені шешу мүмкіндігі молаяды. Осы жағдай біліктілікті арттырудағы екінші үлгіге көшірудің негізі бола алады»- деп пайымдайды [2].

Ал, К.Құдайбергенова: тұлға құзырлылығын қалыптастыру жолдары:

білім беру жүйесіндегі жүйеге кіретін білім алушы жүйеден шыққанда түлек болады;

тұлғаның ұжымға енуі арқылы әлеуметтік - психологиялық сипаты көрінеді.

Ғалымдар білім берудегі құзыреттілік тәсілді жүзеге асырудың төрт аспектісін ажыратады:

1. түйінді құзыреттер;
2. жалпыланған пәндік біліктіліктер;
3. қолданбалы пәндік біліктіліктер;
4. өмірлік дағдылар.

Түйінді құзыреттіліктердің бірі ретінде танылып отырған коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру білім алушының тілдік білімін тереңдетумен қатар сөйлеу

біліктілігін де жетілдіреді. Коммуникативтік құзыреттілік – қажетті тілдерді, қоршаған адамдармен және оқиғалармен әрекеттестікте болу тәсілдерін білуді, топта жұмыс жасау дағдыларын, ұжымдағы әр түрлі әлеуметтік рөлдерді меңгеруді қамтиды, – деп көрсетеді [1].

Білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту үшін жүргізілетін жұмыс түрлері төмендегідей:

- Сұрақ-жауап (оқытушы мен білім алушылар);
- Диалог (білім алушы мен білім алушы, оқытушы мен білім алушы);
- Қатысым (оқытушы мен білім алушылар, білім алушы мен білім алушы, оқытушы мен білім алушы);
- Жазылым (тақырыпқа байланысты мәтінмен жұмыс).
- Бұл жұмыс түрлері коммуникативтік құзыреттіліктің алашқы баспалдағы болып есептеледі. Себебі, бұл жұмыс түрлерін барлық оқыту үдерісінде оқытушы мүмкіндігінше қолдана алады.

Сөйлеу әрекеттері түрлерін (сөйлесім-(диалогтық, монологтық), жазылым, оқылым, тыңдалым) қатар меңгеру барысында танымның барлық түрі (көру, есту, сөйлеу, сезіну, түйсік т.б) әрекетке түсіп, әрбір сөйлеу әрекеті оқытудың мақсаты ғана емес, құралының да рөлін атқара алады [3].

Сөйлесім: диалог.

Үйреніп отырған тілдің елінде күнделікті қарым-қатынас жағдайларында сөйлеу нормаларын сақтай отырып, арнайы сәйкес клишелерді қолданып тілдесетін этикеттік диалог. Бұйрық мәндегі сөйлемдердің барлық түрлері мен синонимдік құрылымдарды қолдана отырып өтіну, кеңес беру, ұсыныс жасау; баға бере алатындай пайымдау, пікір алысу; қызығатын тақырып төңірегінде пікір сайысқа түсе алу, т.б.

Коммуникативтік құзыреттілікті дамытуда диалогтік тіл оқу үдерісіндегі қарым-қатынаста алдыңғы орын алады: ол-оқытудың негізгі мақсаттарының бірі және оның маңызды құралы деп саналады. Диалогтік әдісті қолдана отырып білім алушыларды сұрақтар, өтініш, тандану, бұйыру арқылы бір-бірімен әңгімелесе білуге, мәліметтерді нақтылап сұрауға, келіспеушілікке, толықтыра білуге, тілдік материал көлемінде өзара пікір алыса білуге дағдыландыруға, әртүрлі типтегі кішігірім диалогтар құрастыруды тапсыруға болады. Біліктіліктерді жетілдіру мен дамытуды білім алушылардың еркіндігін сақтау жолымен жүргізу қажет. [4].

Монолог.

Мәліметтер, оқиғалар жөнінде қысқа мәлімдеулер; эмоционалдық, баға беретін пайымдауларды пайдалана отырып әңгімелеу; заттарды, құбылыстарды, әрекеттерді сипаттау; мәселелер төңірегінде ойтолғау; оқиғалар мен адамдарға мінездеме беру; аргументтеу; оқылған мәтінге сүйене отырып мазмұнын баяндау; т.б.

Тыңдалым: түсініп тыңдау.

Күнделікті қарым-қатынаста екінші тілдесушінің сөзін толық түсіну; қайта сұрау, қайталап айтуын сұрау стратегияларын қолдана білу; онша үлкен емес түрлі жанр мәтіндерінің негізгі мәліметін түсіне алу; жарнама және т.б. хабарламалардағы қажетті мәліметтерді тілдік болжамға, контекстке байланысты түсіне білу; т.б.

Оқылым.

Оқудың негізгі түрлері мен стратегияларын меңгеру: әртүрлі жанрда жазылған публицистикалық, функционалдық, әдеби, ғылыми-көпшілік мәтіндерді оқи отырып негізгі ой, идея, мәліметтерді іріктей алу, құрылымдық және мағыналық талдауларды, таңдап аударма жасауды пайдаланып мәтін мазмұнын толық түсіну; мәтінді ішінара іріктеп түсіну; түрлі жанрдағы мәтіндерді жүгірте қарап шығып, қажетті, қызықтыратын мәліметтерді іздеп табу және бөліп алу [5].

Коммуникативтік құзыреттілікті дамыту үшін жүргізілетін жұмыс түрлері білім алушылардың қатысым және жазылым қарым-қатынасын қалыптастыруға, сөйлеу тілін дұрыс меңгеруге, жеке тұлғаның құзіреттілік қатысымдылығын жүзеге асыруға ерекше ықпал ететінін көруге болады.

Білім беру жүйесінде білім алушының бойында коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда ақпараттық-коммуникативтік технологияның да рөлі ерекше. Бұл технологияны қолдану білім алушылардың қызығушылығы мен белсенділігін және жұмыс істеу шеберлігі мен қабілеттіліктерін арттырады. Бағдарламаны жақсы меңгеруге, өз жұмысын жоспарлауға, өз бетімен жұмыс істеуге үйретеді. Білім алушының қазіргі заман талабына сай білім алуына, білім сапасына тікелей әсер ететін – ақпараттық құралдар.

Шет тілін үйрету тіл үйренушілердің мәдениетаралық қарым-қатынасқа жеке және тең дәрежеде қатыса алатындай тұлға мінезін қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Үйреніп отырған тілді мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде меңгеру тек мазмұны шынайы қарым-қатынасқа негізделген жағдайда ғана үйрене алады. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік – тіл халық мәдениетінің құрамдас бөлігі, мәдениетті тасымалдаушы құрал деп түсініп, үйреніп жатқан тілде сөйлейтін халықтың әдет-ғұрпын, этикетін, әлеуметтік стереотиптерін, тарихын, мәдениетін қоса меңгеріп, қарым-қатынас барысында оларды қолдана білу қабілеті [6].

Шет тілін еркін меңгеру, тіпті шектеулі дәрежеде сөйлей білу – қыр-сыры көп аспектілерінің бірі десек, ал қажырлы оқудың нәтижесі – қол жеткізген коммуникативтік құзыреттілік – өте күрделі, көп компонентті құбылыс.

М.З. Биболетова коммуникативтік құзыреттіліктің мынандай компоненттерін ұсынады [7]:

1. *Сөйлеу құзыреттілігі* – білім алушылардың сөйлей алуы (диалогтық және монологтық сөйлеу), оқу және жазу;

Ағылшын тілін оқытуда қойылған мақсатқа жету үшін оқытудың әр түрлі құралдарын пайдалану көзделген. Оқу құралдарына оқытуды ұйымдастыруда, оқыту-тәрбие процесін жүргізуде қолданылатын барлық материалдар жатады [8]. Әр оқу құралдарын тиімді пайдалану оқытушыға байланысты. Соған орай, ол қажетті нәтижеге қол жеткізе алады. Сөйлеу құзыреттілігін дамыту үшін мынандай оқу құралдарын пайдалану қажет:

– *оқулық* – оқытудың ең басты және негізгі құралы, ол оқытудың барлық әрекетін қамтитын оқу материалдарынан тұрады;

– *оқуға арналған кітап* – ол әр білім алушының қолында болуы тиіс. Әр түрлі тақырыптардағы мәтіндерді оқу практикалық, тәрбиелік, білімділік, дамытушылық мақсаттарды жүзеге асырады [8];

– *оқу құралы* – жеке және өзіндік жұмысқа, практикалық сабаққа, ғылыми-зерттеу жұмыстарына арналған. Мұндай оқу құралдарын түгелдей немесе жартылай сол оқу орындарының мұғалімдері жасап шығаруы мүмкін;

– *аудио және видеожазбалар* – ағылшын тілін оқытуда маңызды рөл атқарады. Ол балаларға ағылшын тілінде нақты ағылшынша сөйлеуді, яғни, ағылшынның сөйлеу мәнерін тыңдауға мүмкіндік береді, ол білім алушылардың сөздерді дұрыс айту сапасын арттырады, тыңдау қабылетін дамытады;

– *компьютерлік программа, интернет жүйесі* – білім алушылардың функционалды компьютерлік сауатын қамтамасыз етеді. Өз бетінше және қашықтықтан білім алуына мүмкіндік береді. Білім алушылардың ең осал тұстары, жазбаша коммуникативтік икемділіктерін дамытады.

2. *Тілдік құзыреттілік* – сөйлеудің айтылу, лексикалық, грамматикалық жақтарын меңгеруді қамтиды, графика мен орфография. Тілдік құзыреттілікті дамытудың негізгі оқыту құралдары:

– *жұмыс дәптері* – үйде өздік жұмысты орындау үшін қажет, ағылшын тілінің графикасы мен орфографиясын меңгеруге, лексикалық грамматикалық материалдарды әр сабақта тапсырмаларды орындау кезінде игеруге мүмкіндік береді. Өзін-өзі тексеруге, түзетуге, бағалауға үйретеді [8];

– *таблицаалар, схемалар, үлестірмелі материалдар, түрлі-түсті суреттер* – мүмкіндігінше сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін меңгерудегі қабілеттілігін дамыту мен қалыптастыру процесінде белсенді болуы мен даралануына мүмкіндік береді және де білім алушылардың тілдік және сөйлеу бірліктерінің жинақталу процесін дамытады;

– *оқулық;*

– *аудиоматериалдар;*

– *компьютерлік программа, интернет.*

3. *Социо-мәдени құзыреттілік* – оқып жатқан тілде сөйлейтін елдер туралы социо-мәдени білімін жинақтауға (мінез-құлық, әдеп) және оны қарым-қатынаста қолдана білуге, сондай-ақ өз елін және оның мәдениетін өзгелерге жеткізе білуге үйрету. Қазіргі жаһандану заманында шет тілін оқытудағы социо-мәдени компонентін дамыту – маңызды мәселелердің бірі.

Тіл үйренушінің өзге ортада социо-мәдени құзыреттілігін келесідей құралдар арқылы дамытуға болады:

– *таспаға жазылған мәтіндер* (нақты шетелдік азаматтардың және тіл тасушылардың оқыған мәтіндер жазбасы);

– *видеоматериалдар* – олар кезіндегі және қазір де белгілі құралдар (олар сол елдің мәдениетін беруші беделді құрал);

– *виртуальды ену* – білім алушылардың социо-мәдени құзыреттілігін дамытудың тиімді құралы. Бұл виртуальды кеңістік интернет, басқа да компьютерлік технологиялармен бірге қолданылады [9].

Социо-мәдени құзыреттілікті дамытудың ең тиімді құралы, әрине, *сол тілде сөйлейтін елдерде болып қайту*. Ондай елдерге барып қайтқан оқытушылар білім алушылар үшін «көрнекті құрал» тәріздес, себебі, олардың сол ел туралы көрген-білгендері көп.

4. *Компенсаторлық құзыреттілік* – ақпаратты алуда және беруге тілдік құралдардың жетіспеу жағдайында қиындықтан шыға білу. Бұл құзыреттілік келесідей құралдар арқылы дамытылады:

- оқулық;
- интернет;
- сол тілде сөйлейтін елде болып қайту.

5. *Оқу-танымдық құзыреттілік* – жалпы және арнайы оқу, тілді өз бетінше үйренудің әдіс-тәсілдері, соның ішінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану. Оқу-танымдық құзыреттілікті дамытуға жататын құралдар:

– *әртүрлі сөздіктер* (ағылшынша-орысша, орысша-ағылшынша, түсіндірме). Білім алушыларға жаттығуларды орындауда көп көмегі тиеді, білуге құмарлығын, тілге қызығушылығын арттырады [8];

- оқулық;
- оқуға арналған кітап;
- оқу құралдары;
- компьютерлік программалар, интернет.

Тілдік материалды ұйымдастыру коммуникативтік мақсатқа сай болу керек. Ең алдымен білім алушыға тілдік қарым-қатынасқа қажет нәрсені үйрету жөн. Бұл оқытудың пәндік мазмұнымен анықталады. Оған түрлі салалар, тақырыптар, қарым-қатынас жағдаяттары, мәтіндер енеді. Оның ішінде тіл меңгерушілердің қарым-қатынастарының ниеттері (интенциялары) де анықталады.

В.Л. Скалкин қарым-қатынас саласына әлеуметтік-тұрмыстық, отбасылық, кәсіби-еңбек, әлеуметтік-мәдени, қоғамдық әрекет, әкімшілік-құқықтық, көпшілік ойындар мен көңіл көтерулерді жатқызады, ал тіл меңгеруде әдетте оқу-кәсіби, әлеуметтік-мәдени, тұрмыстық, қоғамдық-саяси, ресми-әскери салаларды тандап алады [10].

Тілдік міндет пен жағдаятқа сәйкес білім алушылардың еркін түрде тілдік қарым-қатынастарын дамытуда ойындардың алатын орны ерекше.

Яғни түрлі тілдік ойындар, танымдық ойындар, эстафеталар, түрлі жағдаяттарға құрылған рольдік ойын, диалогтар, дебаттар, білім сайыстарын оқу үдерісінде қолданудың маңызы зор. Топпен жұмыс істеу білім алушылардың бірін бірі тануына, тыңдау мен пікір алысу мәдениетінің қалыптасуын да өз әсерін тигізеді. Ойындар мен рольдік ойын кезіндегі білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытуда сөздік қорларын молаяды.

А.С.Амированың пайымдауынша, бастауыш мектептегі ұйымдастырылатын ойындар – жеке тұлғаға бағытталған оқытудың негізін қалайды. Ойын баланың нақты (немесе қиялдағы) жағдайға еркін ену түрі. Ойынға қатысушылар ойын барысында жеке «менін» жүзеге асырып, өз шығармашылығы мен белсенділігіне, өз мүмкіндіктеріне көз жеткізеді. Ойынға қатысушылардың әрқайсысы өзі қалаған рөлін таңдайды, оның танымдық әрекеті өзіне мағыналы әрекеттер құрылымында жүзеге асырылады. Ойын балалардың білім алуға деген қызығушылығын арттырып, шығармашылық қабілеттері ашылады. Ойын дегеніміз – бұл ынталылық пен құмарлықтың отын жағатын ұшқын. Әрбір оқушының қажеттілігін, қызығушылығын, даярлық деңгейін, танымдық ерекшелігін білгенде ғана білім, білік және дағдыларды меңгеруге тиімді жағдай туғызуға болады деп санайды [11].

Қортындылай келе, шет тілін оқытудың негізгі стратегиясы - тұлғалық-бағдарлы әдіске мән беруіміз керек. Өйткені, бұл әдіс оқу-тәрбие процесінде оқушының жеке тұлғасын, бейімділігін, мүмкіншілігін икемділігін, қажеттілігін ортаға қояды. Оны оқытуды дифференциация мен индивидуализация негізінде іске асыруға болатыны, жаңа оқыту технологияларын қолдануға, сонымен қатар, ұлттық-аймақтық мүмкіндіктерді пайдалануға, базалық оқу жоспарының компоненттерін, сол арқылы шет тілін оқытуға берілген уақыт мөлшерін ұлғайтуға болатыны байқалды. Білім алушыларды оқыту мен тәрбиелеудің тұлғалық-бағдарлы әдісін іске асыру – оқытушының кәсіптік дейгейіне, оқытудың кез келген ерекшелігіне қарай жұмыс істей алуына қойылатын талап.

Демек, білім алушылардың коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыру мен дамыту – заман талабы, әрі ұстаздардың ерен еңбегін қажет етеді. Ал коммуникативтік құзіреттіліктің қалыптасуы – білім алушылардың заман талабына сай шет тілін үйренуін, білімді, жан-жақты, шет тілінде өзіндік ой-толғамын жеткізе алатын, кез келген адаммен тілдік қарым-қатынасқа түсе алатын, коммуникабельді, мәдениетті, өмірге икемделген тұлға болып қалыптасуын қамтамасыз етеді, яғни оқыту барысында оларды қалыптастырудың тиімділігі, қарым-қатынас кезіндегі маңыздылығы – оқушылардың тілді меңгеру жетістігі екеніне көз жеткіземіз.

Қолданылған әдебиеттер

Амирова А.С. диссерт. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін қалыптастырудың теориясы мен практикасы. 227 бет

Б.А. Тұрғынбекова «Оқытушының шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе» Алматы-2005

Биболетова М.З. Примерные программы среднего общего образования. Иностранные языки. – Москва, Просвещение. – 2005.

Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика.

К.Құдайбергенова «Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерийі» (ғылыми-практикалық конференция материалдары) Алматы-2008,30- 32б

Миролюбов А.А. Сознательно-сопоставительный метод обучения иностранным языкам. М., 1998.

Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общих образовательных учреждениях. – Москва, Просвещение. – 2004.

Сафонова В.В. Коммуникативная компетенция, современные подходы к многоуровневому описанию к методическим целям. – Москва, НИЦ Еврошкола. – 2004.

Скалкин В.Л. Основы обучения устной иноязычной речи. М., 1981.М., «Академия» 2004. -33бс.

Ф.Ш. Оразбаева, «Тілдік қатынас теориясы және әдістемесі», 2005, 272 бет

Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика. М., «Филоматис» 2004.

Сецифика Обучения Физики В Технических Высших Учебных Заведениях

профессор Бабаев Доолотбай¹, Хаитов Шавкат Кимсанбаевич²

In this article, we consider a model of methodical system of training of students of physics at the technical university, which are designed taking into account the specifics of a technical university, and especially students who choose technical direction. In addition, it takes into account the direction of the improvement of education in Kyrgyzstan, modern methods, principles and approaches in teaching physics and other disciplines.

Keywords: model of methodical system, specificity of training, intersubject communications, professional orientation, knowledge integration, system approach.

В данной статье рассматривается модель методической системы обучения студентов физике в техническом вузе, которые разработаны с учетом специфики технического вуза, а также особенности студентов, выбравшие техническое направление. Кроме того, учтены направления совершенствования образования в Кыргызстане, современные методы, принципы и подходы в обучении физике и другим дисциплинам.

Ключевые слова: модель методической системы, специфика обучения, межпредметные связи, профессиональная направленность, интеграция знаний, системный подход.

В технических вузах новые образы образования не отрицают прежнюю, девизом которой были знания, умения, навык и воспитание, ее составляющим является концепция фундаментализации, которая рассматривает фундаментальность как вид качества образования и образования личности [3]. В современных условиях преобразований общества и направлений усовершенствование образования фундаментализация высшего образования рассматривается как единое и все охватывающее обогащение учебного процесса естественнонаучными знаниями и способами творческого мышления, сформированными фундаментальными науками [1].

Следствием реформы нашего общества является создание высших учебных заведений нового образа – технических вузов. Центром интеграции образования и науки является технический вуз, который осуществляет приоритет фундаментальных исследований, подготовку квалифицированных инженеров в широком направлении для научно-технической деятельности.

¹ доктор педагогических наук, Кыргызская академия образования, Бишкек

² старший преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет, Ош

Задача вузов в обучении - формирование специалиста с современными мировоззрениями, фундаментальными знаниями и профессиональными умениями и навыками. В технических вузах цели обучения делятся на общие и специфические. К общим целям подготовки будущего технического вуза относятся познавательные, развивающие и воспитательные. Из профессиональной направленности учебного процесса вытекают специфические цели обучения.

Задача вузов в обучении - формирование специалиста с современными мировоззрениями, фундаментальными знаниями и профессиональными умениями и навыками. В технических вузах цели обучения делятся на общие и специфические. К общим целям подготовки будущего технического вуза относятся познавательные, развивающие и воспитательные. Из профессиональной направленности учебного процесса вытекают специфические цели обучения.

Основой технических дисциплин является физика. Специфика учебного процесса в техническом вузе состоит из прикладных изучаемых дисциплин (теоретические основы электротехники, электрические материалы, электрические сети и системы, проектирование систем электроснабжения электроники, основы электроснабжения и др.). Кроме того она также связана с дисциплинами гуманитарного и экономического направлений (отечественная история, философия, экономика и др.). Общая физика в учебном процессе в техническом вузе является фундаментом взаимосвязанных дисциплин, взаимодействующих с субъектом (обучающимся). В русле этого можно сказать о нуждаемости системного подхода к изучению дисциплин технического и гуманитарного направлений в техническом вузе. Для быстрой адаптации выпускников в меняющихся условиях в сфере экономики должно быть тесно связано с наукой.

При организации учебного процесса в техническом вузе нужно учитывать в свою очередь, особенности студентов, т.е. обладание техническими способностями, которые характеризуются: способностью к сочетанию; внимательностью (наблюдательностью); особенностью восприятия техники; развитым логическим мышлением; математическими умениями и навыками; искусствами работы с техническими приборами и конструкциями.

Для сохранения фундаментальной основы технического образования Кыргызстана при реформах, которые связаны с Болонской декларацией перед вузами с техническими направлениями стоит трудная задача [5]. Результатом этого является создание многоступенчатой системы обучения (подготовка бакалавров, магистров). Также объем аудиторных часов сокращается, а объем часов самостоятельных работ студентов увеличивается. Для контроля знаний студентов и методическое обеспечение самостоятельной работы студентов остается не решенной проблемой образования.

С помощью новейшими информационными технологиями можно модернизировать образования при соответствующем программном и методическом обеспечении позволяет решить многие задачи образования. Анализ применения новых информационных технологий (НИТ) в учебном процессе выявил недостаточность и бессистемное применение НИТ при обучении физике и другим дисциплинам [2]. Другой проблемой обучения в техническом вузе является необходимость интеграции дисциплин учебных планов (это связано с указанной спецификой технического вуза).

Методологическая и методическая интеграция знаний выявляет единство в подходах и методах, которые используются различными дисциплинами достигающие в обучении по всем по всем критериям. В сознании студентов обязательно надо выявить, фиксировать и закрепить общие стороны приема и анализа разных дисциплин

(например, метод дифференциально-интегрированного расчета в задачах по физике, нормальный закон распределения случайных величин при расчете погрешностей измерений в лабораторном практикуме и т.п.). Выше перечисленные методы и приемы, пригодные для использования в технических ситуациях должны отложиться в сознании студентов как подходы.

В учебном процессе технических вузах при использовании НИТ применение системного подхода отсутствует, низкий уровень разработки теоретического и практического системного подхода к обучению ставит задачу разработки положению и методической системы обучения студентов в техническом вузе [2].

Например, инженеры используют основные идеи в естествознании. Потому что естественные науки вооружают инженеров частными методами познания и выступают как основы и средства инженерного творчества. Базовыми знаниями технических наук являются законы, теории, принципы фундаментальных наук. При этом нельзя забыть об отрицательном воздействии технических наук на фундаментальные: в развитии естествознания практическая деятельность технических знаний накопленные веками служат как «ключ двигателя». Взаимосвязь технических и естественных наук показывает взаимопроникновение общего и специфического в развитии и функционировании этих наук.

В данное время рынок труда и производство испытывает потребность в высококвалифицированных специалистах в области инженерии и ставит сегодня высокие требования к подготовке инженера - выпускника технического вуза. Перед техническим вузам сегодня остается актуальная задача формирования качественных знаний выпускников. Так как знания специалистов, методологическая и мировоззренческая рефлексия у технических профилей, основываются на естествознании, и, прежде всего, на изучение представлений физики, т.е. роль курса физики в развития и становления будущего специалиста высока.

В русле выше изложенного нужно совершенствовать преподавания физики в технических вузах. Совершенствования преподавания физики в техническом вузе – это такая организация учебного процесса, в котором студент с целью приобретения умений формулировать решать общепрофессиональных задачи и специальных блоков и их применения в будущем инженерной деятельности. В работе Фоминых Раисы Петровны введено понятие "профессиональная направленность обучения общетеоретической дисциплине в вузе", "учебная инженерно-физическая задача" и определены функции этой задачи в учебном процессе, выделена профессионально-направляющая функция учебных занятий на основе выявленных общности и специфики структуры познавательной деятельности студента, решающего учебную задачу, и инженера, решающего профессиональную задачу, выявлена и обоснована система дидактических приемов профессиональной направленности обучения физике в техническом вузе, обеспечивающая создание профессиональной мотивации у студентов, развитие у них творческого мышления, умения самостоятельно работать [4].

В данное время обучения физике будущих инженеров реализуются на двух уровнях: во-первых, цель курса физики технического вуза – формирует менталитет инженера и фундаментальные знания о физических процессах и явлениях, законах и теориях, развивает методы познания и научного мировоззрения. Которое является инвариантным (базовым) уровнем и планирует решение типовых задач, включает традиционные лабораторные и курсовые работы по физике. Это показывает то, что специфические требования к курсу физике в техническом вузе не должны реализоваться

в убыток основным задачам данной дисциплины как фундаментального. Нельзя превращать межпредметную связь в науку как подготовительную учебный предмет для изучения дисциплин специального блока. Не надо допускать, чтобы фундаментальные классические физические эксперименты исчезли, некоторые из которых в стержне меняли возникающие представления в физике. На первом уровне обучение направлено на фундаментальную подготовку и реализуется согласно с принципом фундаментальности. Под фундаментальной подготовкой понимается качество, определяемое важностью в ее целях, содержании и составе основополагающих, долгоживущих, научных знаний и ориентированных на профессиональную деятельность ведущих, в достаточной степени обобщенных умений. Фундаментализация подготовки - это усиление качество взаимосвязи теоретической и практической подготовки будущих кадров к жизненной деятельности.

Фундаментальная физическая подготовка планирует формирование единой системы базовых знаний, из основных содержаний выделить необходимых закономерностей и научных положений, являющихся фундаментом изучаемого дисциплины, углубление профессионального обучения в техническом вузе. Это симметричная часть курса физики содержит теоретическую базу и материал практических навыков.

В технических вузах обучение физике также имеет специфические цели – накопление научной базы студента для освоения технических и дисциплин специального блока; формирование соответствующих профессиональной функциональности инженера и др. на втором уровне обучение ориентировано на применение физических теорий, законов, процессов и явлений в профессиональной деятельности. Исходя из накопленного опыта работы в вузе, можно сказать, что будущие инженеры часто сталкиваются с межпредметными связями, т.е. связь фундаментальных, технических и специальных дисциплин. На втором уровне при построении дидактического процесса исследователь предлагает применить междисциплинарный подход и принцип профессиональной направленности обучения. Для этого можно использовать все необходимые варианты методов, формы и средства обучения. Применение межпредметного подхода и принципа профессиональной направленности помогает студентам всесторонне раскрывать взаимосвязь дисциплин и влияние друг к другу.

Обучение на втором уровне предполагает структурирование содержания технических и дисциплин специального блока, при котором знании по физике становится основной структурной системой, вокруг которой формируется содержание профессиональной подготовки (варьируемый компонент курса физики). Осуществление принципа профессиональной направленности обучения происходит через содержания вышеуказанной подготовки и в вузах специфическим принципом постоянно была профессиональной по своей сущности и назначению.

Рис.1. Система обучения физике в технических вузах.

При разработке модельной методической системы принято во внимание специфика вузов с техническими направлениями, психолого-педагогические, дидактические подходы к организации обучения, функциональные возможности новых информационных технологий в области инженерного образования.

Разработанная методическая система при подготовке будущих инженеров включает к себе:

1. Модель системы обучения студентов в техническом вузе.
2. Методику согласованности программ и содержательной части предметов государственных образовательных стандартов инженерных направлений и профилей технических вузов.
3. Методическое обеспечение аудиторных занятий (лекционные, практические, лабораторные занятия, самостоятельная работа студентов) по физике.

При разработке методической системы обучения в технических вузах согласованность программ и их содержание с курсом физики играет важную роль как системообразующий элемент учебного плана. С помощью общих целей, таких как

формирование стабильного, прочного интереса к обучению физике реализуется связь методической системы обучения с моделями явлений и устройств на основе межпредметных связей, разработанной методикой проблемного метода, которая заключается в постановке проблемных вопросов на основе моделей профессиональной направленности.

Для усиления мотивации к изучению фундаментальных дисциплин выше рекомендуемая методическая система приводит к положительным результатам, повышает уровень знаний по всем изучаемым дисциплинам, приводит увеличению абсолютной успеваемости и качества обучения

Литература

Буланова А., Топорова М.В., Духавнева А.В., Столяренко Л.Д., Самыгин С.И., Сучков Г.В., Столяренко В.Е. Педагогика и психология высшей школы. – Ростов н/Д.: Феникс, 2002. – 544 с.

Ерофеева Г.В. Курс физики в техническом вузе на основе информационных технологий: Монография. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2004. – 248 с.

Ерофеева Г.В., Крючков Ю.Ю., Склярова Е.А., Малютин В.М. Методические аспекты создания обучающих систем по предметам естественнонаучного цикла // Известия ТПУ. – Томск: Изд-во ТПУ, 2003. – №2. – Том 306. – С. 49-56.

Фоминых Раиса Петровна. Профессиональная направленность обучения физике в техническом вузе. : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 Челябинск, 1986 211 с. РГБ ОД, 61:87-13/408-8.

Болонская декларация – «Декларация о Европейском пространстве для высшего образования», подписанная министрами образования европейских стран, 19 июня 1999 года в Болонье.

April 27-29, 2017 Patara

Kazakhstan Special Edition